

**ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΙ
ΕΞΟΔΟΣ ΚΑΙ ΗΡΩΟΝ
ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ**

**ΥΠΟ ΙΩΑΝ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ
ΑΝΤΙΣΤΡΑΤΗΓΟΥ**

Οὐδὲν πολυτιμότερον ἀμέμπτου συνειδήσεως
οὐδ' ἄλλο τι γλυκύτερον Πατρίδος ἐλευθέρως.

1927

**ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΘΑΝΑΤΟΥΣ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΣ
ΠΟΛΙΟΡΚΙΜΕΝΟΥΣ
ΚΑΙ
ΗΡΩΙΚΟΝ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΟΝ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ
ΕΥΛΑΒΟΣ ΑΦΙΕΡΟΥΤΑΙ**

**ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ
ΑΘΑΝ. ΡΑΖΗ - ΚΟΤΣΙΚΑΣ**

Γενικός Αρχηγός της Αμύνης

Πίνακας περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	4
ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΙ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΣ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ.....	5
Ἐπανάστασις Μεσολογγίου.....	5
Προέλασις πρὸς Ἡπειρον, Μάχη τοῦ Πέτα.....	5
Ὀχύρωσις τοῦ Μεσολογγίου.....	6
Πρώτη κατὰ τοῦ Βασιλαδίου ἐπίθεσις.....	6
Πρώτη πολιορκία.....	7
Πρώτη πρότασις πρὸς παράδοσιν.....	8
Κατασκευὴ τοῦ Φρουρίου.....	12
Δευτέρα πολιορκία.....	13
Τρίτη πολιορκία.....	15
Ἐναρξις τῆς πολιορκίας.....	16
Ἐπίθεσις κατὰ τῆς νησίδος Μαρμαροῦς.....	17
Δευτέρα ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Βασιλαδίου.....	17
Δευτέρα πρότασις πρὸς παράδοσιν.....	17
Τρίτη πρότασις πρὸς παράδοσιν.....	18
Πρώτη ἐπίθεσις κατὰ τοῦ προμαχώνος Βότσαρη.....	18
Δευτέρα ἐπίθεσις κατὰ τοῦ προμαχώνος Βότσαρη.....	19
Τετάρτη πρότασις πρὸς παράδοσιν.....	19
Πρώτη ἐπίθεσις κατὰ τοῦ προμαχώνος Φραγκλίνου.....	19
Σύγχρονος κατὰ τῶν πολιορκητῶν ἐπίθεσις.....	20
Δευτέρα ἐπίθεσις κατὰ τοῦ προμαχώνος Φραγκλίνου.....	20
Γενικὴ ἐπίθεσις τῶν ἀμυνομένων.....	21
Ἄφιξις τοῦ Ἱμπραΐμ Πασσᾶ.....	22
Πέμπτη πρότασις πρὸς παράδοσιν.....	23
Ἑκτη πρότασις πρὸς παράδοσιν.....	23
Τρίτη ἐπίθεσις κατὰ τοῦ προμαχώνος Βότσαρη.....	23
Συμφιλίωσις τῶν Τούρκων Ἀρχηγῶν.....	25
Ἐβδόμη πρότασις πρὸς παράδοσιν.....	25
Τρίτη ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Βασιλαδίου.....	25
Ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Δολμᾶ.....	26
Ἐπίθεσις κατὰ τῆς Κλεισόβης.....	27
Τὸ ὄνειρον τοῦ Κίτσου Τζαβέλα.....	29
Ἐπίθεσις Κιουταχῆ.....	29
Ἐπίθεσις τοῦ Ἱμπραΐμ.....	30
Συμβούλιον τῶν ἀρχηγῶν.....	32
Προετοιμασία τῆς ἐξόδου.....	33
Τὸ σχέδιον τῆς ἐξόδου.....	34
Ἡ ἐξοδος.....	35
Μετὰ τὴν ἄλωσιν.....	39
ἄσματα τῆς πολιορκίας.....	41
Τὸ Ἡρώων τοῦ Μεσολογγίου.....	45
Ἡ φρουρὰ τοῦ Ἡρώου.....	51

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἐπὶ τῷ ἑορτασμῷ τῆς ἑκατονταετηρίδος ἀπὸ τῆς ἀνακηρύξεως τῆς Ἑλλάδος εἰς ἐλεύθερον καὶ ἀνεξάρτητον Βασίλειον, μετὰ ἕξαετῆ σκληρότατον καὶ αἱματηρότατον ἀβοήθητον ἀγῶνα, προέβην εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ παρόντος πονηματίου ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξιστορῶ ἐπὶ τῇ βάσει ἐπισήμων ἐγγράφων καὶ ἀφηγήσεων ἐπιζησάντων πρωταγωνιστῶν Μεσολογγιομάχων, τὰς τρεῖς περιωνύμους τοῦ Μεσολογγίου πολιορκίας, καὶ τὴν ἕξοδον τῆς ἀθανάτου αὐτοῦ φρουρᾶς, τῶν ἐλευθέρων πολιορκουμένων, ὧν πρωτεργάται καὶ πρωταθληταὶ ὑπήρξαν ἀναντιρρήτως οἱ Γίγαντες Μεσολογγίται καὶ αἱ ἀμαζόνες Μεσολογγίτισσαι ὑπὸ ἀείμνηστον ἀρχηγίαν τοῦ ἰδιοφυοῦς καὶ ἀτρομήτου στρατηγοῦ, τοῦ ὑπερόχου καὶ σεμνοῦ πατριώτου καὶ εὐφραδοῦς πολεμιστοῦ ῥήτορος Ἀθανασίου Ραζηκότσικα.

Τὸ εἰς πατριωτισμὸν, αὐτοθυσίαν καὶ ἡρωϊσμὸν πρωτοφανὲς καὶ ὑπέρολαμπρον τοῦ Μεσολογγίου μεγαλειῶδες δράμα ἐθάμβωσε, καὶ συνεκίνησε τοὺς Λαοὺς τῶν δύο κόσμων, καὶ γεννήσαν γιγάντιον τὸ ὑπὲρ τῆς ὑστάτης ἀγωνιζομένης Ἑλλάδος ἐνδιαφέρον των, ἔσχεν ὡς ἀντάξιον ἔπαθλον τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς.

Ἐν τῷ τελευταίῳ δὲ κεφαλαίῳ ἐκθέτω τὴν γνώμην μου περὶ τῶν ληπτέων πέτρων πρὸς ἀναγέννησιν τοῦ ἀναξίως, ἀσυγκινήτως καὶ ἀγνωμόνως καλπάδην φθίνοντος Μεσολογγίου καὶ τῆς μεταρρυθμίσεως καὶ συμπληρώσεως τοῦ Ἡρώου μετὰ τοῦ σχετικοῦ σχεδιαγράμματος, ὅπως τοῦτο μεταβληθῆ εἰς ἀντάξιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ Πανελλήνιον πολιάνδριον καὶ Ἐθνικὸν Μουσουλεῖον, ὅπου νὰ προσέρχωνται οἱ Πανέλληνες εἰς εὐγνωμον προσκύνημα καὶ ἔθνικὸν καὶ πατριωτικὸν ἀναβάπτισμα.

ΙΩΑΝ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

Ἀντιστράτηγος

ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΙ ΚΑΙ ΞΕΟΔΟΣ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

Έπανάστασις Μεσολογγίου.

Οί Μεσολογγίται ανακυρήξαντες όμοφώνως Άρχηγόν των τόν Άθανάσιον Ραζηκότσικαν προύχοντα τής πόλεως πεπροικισμένον ύπό άξιολόγων στρατιωτικῶν και πολιτικῶν προτερημάτων και άξιοσημειώτου εύγλωττίας, ύψωσαν τήν σημαίαν τής Έπανάστασεως τήν 20ην Μαΐου 1821 και, καταλαβόντες τὸ Μέγαρον τής Τουρκικῆς Διοικήσεως, έσφαξαν τούς Τούρκους ύπαλλήλους ώς και τούς έν τῇ πόλει προκρίτους, και είτα μετέσχον ύπό τόν Άρχηγόν των είς τήν πολιορκίαν τοῦ Άγρινίου και Ζαπαντίου και, είς τὰς πρώτας μάχας τοῦ Μακρυνόρους και Πέτα.

Ο Μαυροκορδάτος, διά ψηφίσματος τοῦ βουλευτικοῦ τής 11ης Μαΐου 1822 διορισθεὶς διευθυντῆς τῶν πολιτικῶν και πολεμικῶν ύποθέσεων τής Δυτικῆς Έλλάδος και, αναχωρήσας εκ Κορίνθου μεθ' ένός συντάγματος τακτικοῦ στρατοῦ δυνάμεως 500 περίπου άνδρῶν μετὰ δύο πυροβόλων ύπό τόν Ίταλόν Άντισυνταγματάρχη Ταρέλλαν Πέτρον, ένός σώματος Κεφαλληνίων και Ζακυνθίων ύπό τόν Σπύρον Πανᾶν, τοῦ σώματος τῶν Φιλελλήνων και, ένός σώματος άτάκτων ύπό τούς Γενναίον Κολοκοτρώνην, Γιατράκον, Κυρ. Μαυρομιχάλην και Μ. Βότσαρην, άπεβιβάσθη είς Μεσολόγγιον τήν 23 Μαΐου 1822.

Προέλασις πρὸς Ήπειρον, Μάχη τοῦ Πέτα.

Άλέξανδρος Μαυροκορδάτος
Γενικόν Στρατηγείον.

Έν 1 Ίουνίου 1822 ό Μαυροκορδάτος προήλασε πρὸς Ήπειρον, κατὰ τῶν πολιορκούντων τήν Κιάφαν, κατεχομένην ύπό τῶν Σουλιωτῶν, Τουρκικῶν στρατευμάτων. Τῆς εκστρατείας ταύτης μετέσχε και σώμα Μεσολογγιτῶν ύπό τόν Άθανάσιον Ραζηκότσικαν άποβιβασθέν είς Σπλάντζαν. Πεσόντος όμως τοῦ Κυριάκ. Μαυρομιχάλη και, αναχωρησάντων τῶν Μανιατῶν, ἡ εκστρατεία έματαιώθη. Ο Μαυροκορδάτος δέ άγων τὸ υπόλοιπον τοῦ στρατεύματος κατηυθύνθη πρὸς τόν Καρβασαράν και διαβάς τὸ Μακρυνόρος άφίκετο τήν 9 Ίουνίου είς Κομπότι, ένθα παρέμενε σώμα εκ 150 Μεσολογγιτῶν, Αίτωλικιωτῶν και Ζυγιωτῶν ύπό τούς Σπύρον Πεταλούδη, Κ. Γκολφίνον και Παναγ. Ντόβαν πρὸς έξασφάλισιν τῶν συγκοινωνιῶν μεταξὺ Πέτα, όπου έπεστάθμευσε τὸ υπόλοιπον τοῦ στρατεύματος, θέσεως ισχυροτέρας και Λαγκάδας, όπου έγκατεστάθη τὸ

Τμήμα Τουρκικοῦ στρατοῦ εκ Άρτης όρμηθέν τήν 3 Ίουλίου έπετέθη αίφνιδίως κατὰ τοῦ έν Κομπότι έπισταθμεύοντος Έλληνικοῦ άποσπάσματος. Προσδραμούσης όμως επικούρειας εκ Πέτα ύπό τοῦ Γρίβαν και Γενναίον Κολοκοτρώνην και εκ Λαγκάδος ύπό τόν Ράγκον, οί Τούρκοι έσπευσμένως υπεχώρησαν. Μετὰ τήν επιχείρησιν ταύτην, κατ' έντολήν τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, ό Γενναίος και ό

Γιατράκος ἐπέστρεψαν εἰς Πελοπόννησον, οἱ δὲ Γρίβας καὶ Ράγκος μετ' αὐτοὺς εἰς τὰς προτέρας αὐτῶν θέσεις.

Τὴν 4 Ἰουλίου 1822 ἅμα τῇ ἐῷ οἱ Τοῦρκοι ἐπιτεθέντες κατὰ τῶν ἐν Πέτα Ἑλλήνων καὶ Φιλελλήνων ἐπέφεραν εἰς αὐτοὺς δεινὸν ὄλεθρον, οὗ ἕνεκα, ἐπηκολούθησεν ἡ ἐξ Ἡπείρου ἐσπευσμένη, ἀναχώρησις αὐτῶν. Οἱ δὲ ἐν Κομπότι Μεσολογγίται ἀπῆλθον εἰς Μεσολόγγιον, ὅπου εἶχε κατευθυνθῆ καὶ τὸ εἰς Σπλάντζαν ὑπὸ τὸν Ἀθανάσιον Ραζηκότσικαν ἀποβιβασθὲν ἕτερον σῶμα αὐτῶν.

Ὀχύρωσις τοῦ Μεσολογγίου.

Ὁ Ἀθανάσιος Ραζηκότσικας κατανοήσας τὴν μεγίστην στρατηγικὴν σημασίαν τοῦ Μεσολογγίου, εἶχεν ὀχυρώσει τοῦτο διὰ συνεισφορῶν καὶ προσωπικῆς ἐργασίας τῶν συμπολιτῶν του, ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1821. Μετὰ δὲ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐκστρατείας τοῦ Πέτα, ἀντιλαμβάνομενος ὅτι, ἐκεῖ μόνον ἦτο δυνατὴ ἄμυνα ἐναντίον τοῦ ἐπερχομένου ἐχθροῦ, ἐπελήφθη δραστηρίως τῆς ἐπισκευῆς καὶ συμπληρώσεως τῆς ὀχυρώσεως ταύτης ὡς καὶ τοῦ ἐπὶ τοῦ Βασιλαδίου ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ κατὰ τὸ 1805 ἀναγερθέντος προμαχῶνος, ἐγκαταστήσας ἐν αὐτῷ φρουρὰν ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ Προκοπανίστου, ἀμυντικῶς ἐπίσης καταρτισθέντος.

Ὁ δὲ Μαυροκορδάτος ἐκ Λαγκάδας δι' Ἀποκόρου, Πλατάνου καὶ Ξηρομέρου μεταβάς εἰς Μαχαλᾶν ἐγκατέστησεν ἐν αὐτῷ στρατόπεδον. Ἀποβιβασθέντος ὁμῶς τοῦ Κιουταχῆ ἀνενοχλήτως εἰς Λουτράκι καὶ προελάσαντος ἀκωλύτως εἰς Ξηρόμερον διέλυσε τοῦτο καὶ μεταβάς εἰς Μεσολόγγιον πρὸς στρατολογίαν, διαφωνῶν δὲ πρὸς τὴν ἐκεῖ κρατοῦσαν ἀντίληψιν, ἔγραφεν εἰς τὸν Γεώργιον Βαρνακιώτην «...καὶ μάλιστα ὅταν εἶδα τὸ μωρὸν καὶ ἀνόητον σχέδιον τῆς ὀχυρώσεως τοῦ Μεσολογγίου ἔγινα ἄλλως ἐξ ἄλλου ἔγραψα ...ἀποδουκνείων ὅτι τὰ φυσικὰ σύνορα τὰ ὅποια πρέπει νὰ διαφεντεύσωμεν εἶναι ἡ Λαγκάδα καὶ τὸ Ξηρόμερον ...καὶ ὄχι εἰς ταῖς χώραις ὅπου καὶ δέκα χανδάνκια ἂν κάμωμεν δὲν κατορθώνομεν τίποτε...»

Ἡ ὀχύρωσις ὁμῶς τοῦ Μεσολογγίου, ὡς καὶ τοῦ Βασιλαδίου, Προκοπανίστου, Κλεισόβης καὶ λοιπῶν νησίδων καὶ, ἡ παρὰ τῶν Μεσολογγιτῶν ληφθεῖσα ἀμετάτρεπτος καὶ ἀνέκκλητος ἀπόφασις τῆς μέχρι ἐσχάτων ἐν αὐτῷ ἀντιστάσεως, ἵνα μὴ ἐπερχομένη ἡ στρατιὰ τοῦ Ὁμέρ πασσᾶ Βρυώνη καὶ Μαχμουτ Ρεσίτ πασσᾶ Κιουταχῆ διεκπεραιωθῆ ἀνενοχλήτως εἰς Πελοπόννησον καὶ, ἐρημοῦσα αὐτὴν καταπνίξῃ τὴν ἐπανάστασιν, ὅπως ἔπραξεν ἡ Ἀλβανικὴ στρατιὰ, ἣτις ἐρημώσασα πρῶτον τὸ Μεσολόγγιον, κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1769 ἀκωλύτως διεπορθμευθεῖσα εἰς Πελοπόννησον, ἐδήλωσεν αὐτὴν καὶ κατέπνιξε τὴν ἐπανάστασιν ἐκείνην, ὑπῆρξεν ἀναμφιβόλως τὸ ἐδραῖον βᾶθρον τῆς ἀειθαλοῦς καὶ ὑπερλάμπρου τοῦ Μεσολογγίου δόξης καὶ, ὁ πρωτεργάτης καὶ πρωταθλητῆς τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος.

Πρώτη κατὰ τοῦ Βασιλαδίου ἐπίθεσις.

Τὸ Βασιλάδι νησις ἱστορικοτάτη, τὰ μέγιστα συντελέσασα εἰς τὸ Ἐθνικὸν καὶ πολεμικὸν τοῦ Μεσολογγίου μεγαλόρρημα περιφερείας τότε 150 βημάτων καὶ κειμένη ἐπὶ τῆς εἰσόδου πρὸς τὴν λιμνοθάλασσαν, δεσπόζει καὶ κυριαρχεῖ τῆς κυρίας πρὸς αὐτὴν ἀγούσης βαθυπυθμένου αὐλάκος, Αὐλέμονος καλουμένης, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα

αὐτῆς Βασιλάδιον, ὡς καὶ τῆς ἀρχῆς πάω τῆς αὐλάκος Βασιλικιὰ πόρτα, κατεῖχεται παρ' ἀποσπάσματος ἐκ 50 Μεσολογγιτῶν πυροβολητῶν καὶ 30 πεζῶν μετὰ 4 πυροβόλων, ὑπὸ τὸν Ἀρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν Ἀθανάσιον Ραζηκότσικαν. Τὴν 20 Ἰουλίου 1822 προσεβλήθη ὑπὸ τοῦ ἐκ Πατρῶν ὀρμηθέντος Τουρκοαἰγυπτιακοῦ στόλου συγκειμένου ἐξ 80 περίπου πολεμικῶν πλοίων. Καὶ μετὰ πυκνότατον καὶ πολύωρον βομβαρδισμόν, ἐπανειλημμένως ἐπιχείρησεν ὁ Τοῦρκος Ναύαρχος Γιουσοῦφ Πασσᾶς νὰ ἐνεργήσῃ ἀπόβασιν ἐπ' αὐτοῦ, καὶ μετὰ διήμερον λυσσώδη ἀγῶνα, ἀποκρουσθεὶς ὑπὸ τῶν ἀμυνομένων καὶ ὑποστάς σοβαρωτάτας ἀπωλείας, ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῆ πάσης περαιτέρω ἀποπείρας. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν ταύτην ἐπεχείρησεν ἀπόβασιν εἰς Μαύρην Ἀλυκὴν ἀλλ' ἀποκρουσθεὶς ὑπὸ τοῦ Μακρῆ ἡγουμένου σώματος ἐξ 800 Μεσολογγιτῶν καὶ Ζυγιωτῶν ἀπέπλευσεν εἰς Πάτρας, ὅπου περὶ τὸν μῆνα παραμείνας ἀδρανῶν, ἀπέπλευσεν εἰς Σούδαν.

Πρώτη πολιορκία.

Ὅμηρ Βρυώνης πασσᾶς

Μετὰ τὴν καταστρεπτικὴν μάχην τοῦ Πέτα, τὰ λείψανα τοῦ Ἑλληνικοῦ σώματος ἔφθασαν εἰς Κεφαλόβρυσον, ὁπόθεν 35 ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τὸν Μάρκον Βότσαρην καὶ Γεώργιον Κίτσον, ἐπερχομένων τῶν πολεμικῶν, κατέφυγον εἰς Μεσολόγγιον, οἱ δὲ λοιποὶ διεσκορπίσθησαν ἀνὰ τὰ ὄρη.

Ἡ Τουρκικὴ Στρατιὰ ἀπαρτιζομένη ἐξ 8 χιλιάδων ἀνδρῶν ὑπὸ τὸν Ὅμηρ πασσᾶν Βρυώνην, καὶ ἐκ 5 χιλιάδων ὑπὸ

Μεχμέτ Ρεσίτ πασσᾶς
Κιουταχῆς

τὸν Μεχμέτ Ρεσίτ πασσᾶ Κιουταχῆν, μετὰ 15 πυροβόλων προελάσασα καὶ διαβάσα τὸν Ἀχελῶν ἀφίκετο καὶ ἐπεστάθμευσεν ἐπὶ τέσσαρας ἡμέρας εἰς Ἀγρίνιον, τὸ ὁποῖον εἶχον ἐγκαταλείψει καὶ ἐμπρήσει οἱ κάτοικοι αὐτοῦ.

Τὴν 21 δὲ 8)βρίου (Ὀκτωβρίου) 1822 ἐξελάσασα ἐκεῖθεν, ἐνεφανίσθη πρὸ τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἀντιπαρελθοῦσα τοῦτο ἐπροχώρησε μέχρι Κρουονερίου, καταλαβοῦσα δὲ τὸν Εὐηνοχώριον καὶ τὸν Γαλατᾶν ἀνέστρεψε καὶ κατηυθύνθη, ἢ μὲν ὑπὸ τὸν Βρυώνην ὑπερθεῖν τοῦ ἐκκλησιδίου Ἄγ. Δημήτριος, ἢ δὲ ὑπὸ τὸν Κιουταχῆν ὑπερθεῖν τοῦ ἐκκλησιδίου Ἄγ. Ἀθανάσιος καὶ ἀμέσως ἐπελάβετο τῆς κατασκευῆς τῶν πολιορκητικῶν ἔργων. Τὴν 25 δὲ 8)βρίου (Ὀκτωβρίου) κατέπλευσε καὶ ἀπέκλεισε καὶ ἀπὸ θαλάσσης τὸ Μεσολόγγιον ὁ ὑπὸ τὸν Γιουσοῦφ πασσᾶν ἐν Πάτραις ναυλοχῶν Τουρκικὸς στόλος.

Οἱ πολιορκηταὶ ἤρξαντο ἀμέσως τῆς ἐπιθέσεως, βομβαρδίσαντες ἐπὶ διήμερον τὴν πόλιν, ἧς ἡμύνετο σῶμα ἐκ 1.500 περίπου Μεσολογγιτῶν μετὰ 14 παλαιῶν σιδηρῶν πυροβόλων ὑπηρετουμένων ὑπὸ Μεσολογγιτῶν, ὡς ὄντων δεξιωτάτων πυροβολητῶν ἐν τοῖς πλοίοις τῶν ἀσκηθέντων, ὑπὸ τὸν Ἀθανάσιον Ραζηκότσικαν σθεναρῶς καὶ ἀποτελεσματικῶς ἀντιταχθέν.

Πρώτη πρότασις πρὸς παράδοσιν.

Ὁ Τούρκος ναύαρχος, ὡς καὶ ὁ Κιουταχῆς ὑπεστήριξαν τὴν γνώμην τῆς δι' ἀμέσων ἐφόδου ἀλώσεως τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ δὲ Βρυώνης εἶτε ἀγνοῶν τὰς δυνάμεις τῶν ἀμυνομένων εἶτε μὴ ἐπιθυμῶν τὴν καταστροφὴν τοῦ Μεσολογγίου, χρησιμεύσοντος πρὸς διαχείμασιν τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ, εἶτε καὶ δι' ἀμφοτέρα, ἀπεφάσισε νὰ προέλθῃ εἰς διαπραγματεύσεις πρὸς παράδοσιν τῆς πόλεως, ἐγγυώμενος ἀμνησίαν καὶ ἐλευθέραν ἀναχώρησιν τῶν ἀμυνομένων. Πρὸς τοῦτο, ἀνέθηκεν εἰς τὸν Βαρνακιώτην τὴν συνεννόησιν, ὅστις γράψας σχετικῶς πρὸς τὸν Ἄθαν. Ραζηκότσικαν, μὴ τυχῶν δὲ οὐδεμιᾶς παρ' αὐτοῦ ἀπαντήσεως, ἀνέθηκεν εἰς τὸν Ἄγον Βασιάρην ὅπως συνεννοηθῇ μετὰ τοῦ γνωστοῦ του Μάρκου Βότσαρη, ὅπερ πληροφορηθεὶς ὁ Μαυροκορδάτος, συνέστησεν εἰς αὐτὸν ἀναλαμβάνοντα τὰς διαπραγματεύσεις, νὰ παρατείνῃ ταύτας μέχρις ἀφίξεως τῶν ἀναμενομένων ἐπικουριῶν.

Ἐν ᾧ ὁ Βότσαρης διεξῆγε δεξιῶς τὰς διαπραγματεύσεις, ὁ Ἄγος Βασιάρης δυσφορήσας ἐπὶ τῇ παρατάσει, ἐπετίμησεν αὐστηρῶς αὐτόν, ὅστις φοβηθεὶς μήπως ἐκ τούτου προκληθῇ ἡ ὀργὴ τῶν Τούρκων ἐναντίον του, τὸν διεβεβαίωσεν ὅτι θὰ ἀπεστέλλοντο αὐθημερὸν οἱ ἀντιπρόσωποι διὰ τὴν συνθηκολόγησιν.

Ἐκ τῆς προετοιμασίας δὲ τῶν Τούρκων πρὸς ὑποδοχὴν τῶν ἀπεσταλμένων, καὶ μὴ γνωρίζων τὴν ἀλήθειαν, ὁ Ἄθαν. Ραζηκότσικας, ὡς ἐκ τῆς διαστάσεώς του πρὸς τὸν Μαυροκορδάτον, διασπαρείσης δὲ καὶ τῆς ψευδοῦς φήμης ὅτι ὁ Βότσαρης ἐσκέπτετο πραγματικῶς νὰ παραδώσῃ τὴν πόλιν, καὶ δὴ διὰ χρημάτων, ἔξω φρενῶν γενόμενος ἐπὶ τῇ ἰδέᾳ τῆς παραδόσεως, ἔσπευσε διὰ κηρύκων νὰ καλέσῃ τὸν Λαὸν εἰς συλλαλητήριον.

Οἱ Μεσολογγῖται συνῆλθον ἐπιφόβως ἐξημμένοι, καὶ μετ' ὀλίγον παρουσιάσθη καὶ αὐτὸς κρατῶν ἀναδιπλωμένην, ἐν ἔδει σάκκου, τὴν φουστανέλλαν του ὁμιλήσας δὲ ἐν θυμῷ πρὸς τὸ πλῆθος, ἐτερμάτισε βροντωδῶς καὶ ἀπειλητικῶς τὸν λόγον του διὰ τῆς ἐξῆς φράσεως, «Ποιὸς εἶν' ἐκεῖνος ὁ ἄτιμος ποῦ θέλει νὰ παραδώσῃ τὸ Μεσολόγγι; Ποιὸς εἶν' ἐκεῖνος ποῦ θὰ τὸ πωλήσῃ; Παράδες θέλει; Ἄς πάρῃ παράδες; Καὶ χῶνων τὸ χέρι εἰς τὴν διπλωμένην φουστανέλλαν του, ἤρχιζε νὰ ἀρπάζῃ μετὰ τὴν φούχτα τ' ἀσημένια νομίσματα καὶ νὰ τὰ σκορπᾷ πρὸς τὸ πλῆθος. Καὶ μετὰ τοῦτο, τῶν Μεσολογγιτῶν ἐν ὑπερτάτῃ καὶ ἐπικυδυνωδεστάτῃ ἐξεγέρσει διατελούντων, ὁ Ἄθαν. Ραζηκότσικας ἀπέστειλεν εἰς τὸν Κιουταχῆν τὴν ἐξῆς ἐπιστολήν.» Ἄν θέλετε τὸ τόπο μας, ἐλάτε νὰ τὸν πάρετε».

Εὐτυχῶς τὴν ἡμέραν ἐκείνην 8 9)βρίου (Νοεμβρίου) 1822 καταπλεύσαντα 8 Ἑλληνικὰ πλοῖα, διέλυσαν τὸν κατὰ θάλασσαν ἀποκλεισμόν, καὶ εἰσήγαγον τροφὰς καί, πυρομαχικὰ διὰ πλοίου ἐκ Λιβόρνου κοιμισθέντα τῇ παραγγελίᾳ τοῦ Ἄθ. Ραζηκότσικα. Τὴν δὲ μεθεπομένην 4 ἐξ αὐτῶν μετέφερον ἐκ Πελοποννήσου ἐπικουρίαν 700 ἀνδρῶν ὑπὸ τὸν Πετρόμπεην, Ζαΐμην καὶ Κανέλλον Δεληγιάννην, κατόπιν δὲ 340 ὑπὸ τὸν Ἀνδρέαν Λόντον, 309 ὑπὸ τὸν Μακρῆν καὶ 100 ὑπὸ τὸν Θεόδωρον Γρίβαν. Ἀπελθόντων δὲ, πρὸς περισπασμόν τοῦ ἐχθροῦ, ἐκτὸς τοῦ Μεσολογγίου 400 ὑπὸ τὸν Πετρόμπεην καὶ Τσόγκαν, οἱ ἐναπομείναντες μετὰ τῶν πρωτοελεξόντων 60 ὑπὸ τὸν Μάρκον Βότσαρη, Γ. Κίτσον καὶ Κατσαρόν, προστεθέντες εἰς τοὺς 1.150 Μεσολογγίτας, ὧν 200 πυροβοληταί, ἀπετέλεσαν τὴν δύναμιν τῶν ἀμυνομένων ἀνελθοῦσαν οὕτω εἰς 2.500.

Μετὰ τὴν ἀπάντησιν ταύτην, ἐπανελήφθησαν αἱ ἐχθροπραξίαι ἐξελισσόμεναι εἰς αἵματηρὰς μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων συγκρούσεις, μέχρι τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων, καθ' ἣν οἱ Τούρκοι ἀρχηγοὶ πεποισμένοι ὅτι, οἱ πολιορκούμενοι ἕνεκα τῆς μεγάλης Χριστιανικῆς ἐορτῆς, ἀναμφιβόλως θὰ διενυκτέρευον ἐκκλησιαζόμενοι ἐν τοῖς Ναοῖς, ἐνήργησαν λυσσαλέαν καὶ ἀπεγνωσμένην πρὸς κατάληψιν τῆς πόλεως ἔφοδον.

Οἱ πολιορκούμενοι ὁμῶς, κατὰ θείαν παρέμβασιν, ὡς ἐξῆς εἰδοποιήθησαν περὶ τῆς ἀποφάσεως τῆς ἐφόδου. Τὴν ἑσπέραν τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων παρέπλεε τὴν Φοινικίαν πλοιάριον μεταφέρον ἐξ Αἰτωλικοῦ εἰς Μεσολόγγιον τὸν Γραμματέα τοῦ Μακροῦ, ὅστις ἰδὼν ἐπὶ τῆς ἀκτῆς ἄνθρωπον σείοντα μανδύλιον προσήγγισεν. «Ἐγώ, εἶπεν ὁ ἄγνωστος, εἶμαι χριστιανὸς καὶ πρόθυμος νὰ πάθω διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Κυρίου μου. Μὴ ἀπορήσης καὶ μὴ δυσπιστήσης εἰς ὅσα θὰ ἀκούσης, ἂν μὲ βλέπης συνοδεύοντα τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Κυρίου μου, ἢ γυνή μοι καὶ τὰ τέκνα μου εἶναι ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν των καὶ τοῦτο ἀρκεῖ νὰ μὲ δικαιολογήσῃ ἐνώπιόν σου. Ὁ θεὸς τῶν χριστιανῶν ἠθέλησε νὰ μάθω ὅσα οἱ ἐχθροὶ μελετοῦν κατὰ τοῦ Λαοῦ του καὶ περιφέρομαι ἀπὸ πρωΐας ὡς κυνηγός, εἰς σωτηρίαν τῶν ὁμοπιστῶν μου, τρέξε εἰς τὴν πόλιν καὶ εἶπε ὅτι, οἱ ἐχθροὶ σκοπὸν ἔχουν νὰ ἐφορμήσωσι τὰ χαράματα διὰ τῆς πρὸς Ἀνατολὰς πλευρᾶς τοῦ ὀχυρώματος». Ταῦτα εἰπὼν, ὁ Ἰωάννης Γούναρης καὶ ὑψώσας τὰς χεῖρας του εἰς τὸν οὐρανὸν ἔγινεν ἄφαντος. Ἀφίχθεις δὲ τάχιστα ὁ γραμματεὺς τοῦ Μακροῦ εἰς Μεσολόγγιον ἀνήγγειλεν εἰς τοὺς Ἄρχηγούς καὶ τὸν ἐπίσκοπον Ἰωσήφ τὰ λεχθέντα, οὗ ἕνεκα διέταξαν, ὁ μὲν, οἱ ναοὶ νὰ παραμείνωσιν κλειστοί, οἱ δὲ, νὰ παραμείνωσιν οἱ ἀμυνομένοι εἰς τὰ χαρακώματα καὶ τοὺς προμαχῶνας μὲ τὰ πυροβόλα καὶ τὰ καρποφύλλα πλήρη καὶ γυμνάς τὰς πάλλας.

Οἱ Τούρκοι Ἄρχηγοί, ἅμα τῇ ἐπελεύσει τοῦ σκότους, ἤρξαντο προπαρασκευάζοντες τὴν ἔφοδον, καταρτίσαντες πρὸς τοῦτο σῶμα ἐξ 800 ἀλκιμωτάτων Ἀλβανῶν εἰς οὓς ὑπεσχέθησαν γενναιοτάτην χρηματικὴν ἀμοιβὴν καὶ, τοὺς ὁποίους ἐφοδιώσαντες διὰ κλιμάκων ἀπέστειλαν πρὸς τὸ χαρακώμα, ὅπου ἀφίχθέντες ἀπαρατήρητοι ἐν τῷ σκότει τῆς νυκτὸς καὶ ἐγγύτατα αὐτῶν γενόμενοι πρηγεῖς πρὸ τῶν θάμνων καὶ τῶν βρύλλων τῶν ἐκεῖ φυομένων κρυβέντες, ἐφησύχαζον.

Περὶ τὴν τρίτην δὲ ὥραν πρωϊνὴν οἱ πολιορκηταὶ ἤρξαντο τῆς ἐφόδου κατὰ τοῦ Ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ χαρακώματος ὅπερ ὑπερήσπιζον, οἱ Δεληγιάννης, Μακροῦ καὶ Ἰωαν. Ραζηκότσικας, μὲ 1.200 Πελοποννησίους, Μεσολογγίτας καὶ Ζυγιῶτας, κατὰ δὲ τοῦ κέντρου ὅπερ ὑπερήσπιζον ὁ Μάρκος Βότσαρης καὶ ὁ Λόντος, καὶ τοῦ Δυτικοῦ τμήματος ὅπερ ὑπερήσπιζον ὁ Ἄνδρ. Ζαΐμης καὶ Ἄθαν. Ραζηκότσικας περιορίσθησαν εἰς ψευδεπίθεσιν - διὰ σφοδροτάτων βομβαρδισμῶν καὶ πυκνοτάτων πυροβολισμῶν, ἐν κραυγαῖς, ἀλλαγαμῶν καὶ τυμπάνων κρούσει. Συγχρόνως δὲ ἀνεγερθέντες καὶ οἱ πρὸ τοῦ χαρακώματος ἐν τοῖς θάμνοις ἐλλοχεύοντες Ἀλβανοί, καὶ ἐπακομβήσαντες τὰς κλίμακας ἐπὶ τοῦ προπετάσματος καὶ τῶν προμαχῶνων, ἀπεπειράθησαν νὰ ἀνέλθωσιν ἐπ' αὐτῶν, καὶ εἰς χεῖρας ἐλθόντες πρὸς τοὺς ἀγρυπνοῦντας ἀμυνομένους, συνῆψαν τρίωρον ἐκ τοῦ συστάδην λυσσαλέον καὶ ἀπεγνωσμένον ἀγῶνα. Οἱ ἀμυνομένοι φονεύσαντες πλείστους τῶν ἐπιτεθέντων ἐπ' αὐτῶν τούτων τῶν χαρακωμάτων καὶ τῶν προμαχῶνων, τελικῶς δρᾶξαντες τὰς πάλλας ἐπέπεσαν μανιώδεις κατ' αὐτῶν, εἰς αἰσχρὰν καὶ ἄτακτον φυγὴν τραπέντων.

Αἱ ἀπώλειαι τῶν Τούρκων ὑπῆρξαν μέγισται, κατὰ ἑκατοντάδας πολλὰς οἱ νεκροὶ καὶ τραυματαῖοι ἐκτάδην ἔκειντο καὶ ἡ δεινὴ θέσις αὐτῶν κατέστη δεινότερα, ἕνεκα τῆς

διακοπής τών συγκοινωνιῶν των, ἐκ τών μεγάλων πλημμυρῶν τών ποταμῶν προελθούσης, καὶ τῆς ἀπειλῆς τών Ἑλληνικῶν σωμάτων τών περιτρεχόντων τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν καὶ τῆς βροτολοιγοῦ ἐλονοσίας. Ἐνεκα τών σοβαρωτάτων λόγων τούτων λύσαντες τὴν πολιορκίαν κρυφά καὶ ἀπαρατήρητοι ἀπῆλθον ἐν σπουδῇ, κατὰ τὴν σκοτεινὴν καὶ θυελλώδη τῆς 31 Δεκεμβρίου (Δεκεμβρίου) τοῦ 1822 νύκτα.

Γεώργιος Καραϊσκάκης

Καὶ οὕτω, τὴν 1 τοῦ νέου ἔτους 1823 οἱ ἀμυνόμενοι εὐρέθησαν πρὸς τῆς τερπνῆς καὶ ἐκπάλου εἰκόνας, καθ' ἣν, οἱ Τούρκοι ἐγένοντο ἄφαντοι, ἐγκαταλείψαντες καὶ σκηναὶς καὶ πυροβόλα καὶ ἐφόδια καὶ ἅπαντα τῶν Ἀρχηγῶν των τὰ ἔπιπλα, διααιρεθέντες δ' οὗτοι εἰς δύο φάλαγγας, ἧν ἡ μία, ὑπὸ τὸν Βρυώνην διὰ τῆς Κλεισούρας, ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ Κιουταχῆν διὰ τοῦ Κερασόβου ὑπεχώρησαν εἰς τὸ Ἄγριον, ὅπου πᾶν εἶδος τροφῆς ὀλοσχερῶς εἶχεν ἐκλείψει. Ἐκεῖθεν πλημμυρήσαντος τοῦ Ἄχελώου, ἐτράπησαν πρὸς τὴν Εὐρυτανίαν καὶ τὰ Ἄγραφα, ἀλλὰ προσβληθέντες παρὰ τὸν Ἅγιον Βλάσην ὑπὸ τοῦ Καραϊσκάκη ἐπανέκαμψαν εἰς Ἄγριον σοβαρὰς ὑποστάντες ἀπωλείας.

Ἐξ Ἄγριου δὲ ὡς στερούμενοι παντελῶς τροφῆς καὶ οἰκημάτων, ἐκκινήσαντες ἀπετόλμησαν τὴν διάβασιν τοῦ Ἄχελώου, διὰ τῶν μόλις βατῶν καταστάντων πόρων αὐτῶν. Μετὰ πολλοὺς δὲ κόπους, βασάνους καὶ τραγικὰ ἐπεισόδια - πνιγόντων περὶ τὰς 2.500 ἀνδρῶν, τὰ διασωθέντα λείψανα κακῶς ἔχοντα ἀφίκεντο εἰς Καρβασαράν. Ὅθεν, ὁ μὲν Βρυώνης διὰ θαλάσσης εἰς Πρέβεζαν κατέφυγεν, ὁ δὲ Κιουταχῆς, διὰ ξηρᾶς εἰς Ἄρταν, ἔνθα μετ' ὀλίγον ἀπανθρώπως μετὰ τῆς οἰκογενείας του ἐκρεοῦργησε τὸν γνωρίσαντα εἰς τοὺς Μεσολογγίτας τὴν ἀπόφασιν τῆς ἐφόδου τῶν Τούρκων, Ἑλληνα πατριώτην Γούναρην Ἰωάννην, ὑπὸ Σλαίου καταγγελέντα.

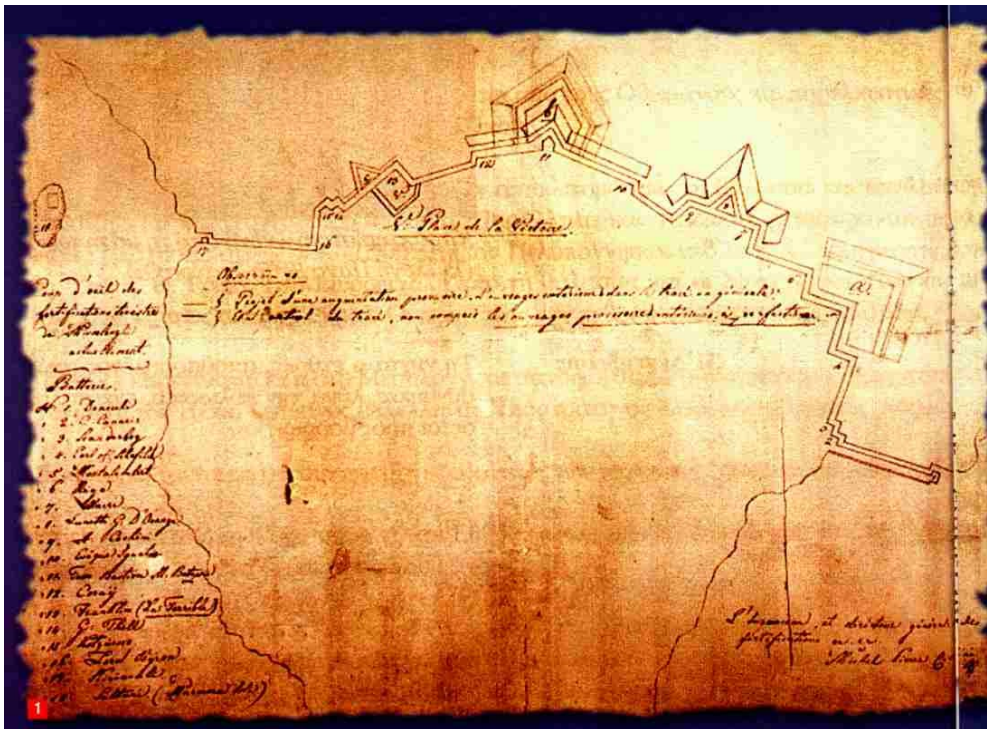
Καὶ οὕτω ἔληξεν τόσον ἀδόξως καὶ αἰματηρῶς διὰ τοὺς Τούρκους καὶ, τόσον ἐνδόξως καὶ ἐλπιδοφόρως διὰ τοὺς Ἑλληνας ἡ πρώτη πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου, τὴν ἀντίστασιν τοῦ ὁποίου οἱ Τούρκοι Ἀρχηγοὶ ἀπέδωκαν ἀποκλειστικῶς καὶ δικαίως εἰς τοὺς Μεσολογγίτας καὶ τὸν Ἀρχηγὸν αὐτῶν Ἀθανάσιον Ραζηκότσικαν. Διὰ τοῦτο, βραδύτερον ὁ Ἀντιβασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ Ἄλης, σχετικῶς πληροφορηθεὶς παρ' αὐτῶν, διατελεσάντων ἄλλοτε εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του, ἀφ' ὅτου καὶ ἐχρονολογεῖτο ἡ ἀμοιβαία τῶν ἀντιζηλῶν, ἅμα ὁ Σουλτᾶνος τὸν προσεκάλεσε νὰ συμμετάσχη τῆς κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκστρατείας, μεγάλας, δυνάμει, μυστικῆς συνθήκης, ὠφελείας ἀναμένων, ἐκ τῆς καταστολῆς τῆς Ἐπαναστάσεως, ἀπέστειλεν ἐπιστολὰς διὰ τοῦ Κυρίου Χαμολέοντος μὲ δειλαστικωτάτας προτάσεις, πολλὰ καὶ ποικίλα ὑποσχόμενος, ἐὰν συνετέλουν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ του, πρὸς τοὺς Ἀρχηγούς τῆς Πελοποννήσου Πετρόμπεην Μαυρομιχλήην, Θεόδωρον Κολοκοτρώνην καὶ Γεώργιον Σισίνην, καὶ ἐξ ἀπάσης τῆς στερεᾶς Ἑλλάδος μόνον πρὸς τὸν Ἀρχηγὸν τοῦ Μεσολογγίου Ἀθανάσιον Ραζηκότσικαν, παρ' ὅλων ἀσυζητητῆ περιφρονητικῶς ἀπορριφθεῖσας.

Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Τρικούπης εἰς τὴν δευτέραν ἐκδοσιν τῆς ἱστορίας του, ἀναγνωρίζων τὸν Ἀθανάσιον Ραζηκότσικαν Γενικὸν Ἀρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν καὶ εἰς τὸν προστεθέντα εἰς τὴν ἐκδοσιν ταύτην ἐπίλογον γράφων «Ὁ Ἑλληὴν ἑτεροαὐτοῦργησεν ἐν Μεσολογγίῳ ὅπου ἐν μέσῳ γενικῆς ἀθυμίας, πρῶτοι τῶν ἄλλων οἱ ἐντόπιοι ἀπεφάσισαν μεγαλοφρόνως, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς πρώτης πολιορκίας, ν' ἀποθάνωσι μᾶλλον ἢ

νὰ προσκυνήσωσιν», ἀνατρέπει τὸ σχετικὸν κείμενον τῆς ἱστορίας του· ὅτι οἱ λόγοι τοῦ Μαυροκορδάτου ἦσαν ὁ θεμέλιος λίθος τῆς ἐν Μεσολογγίῳ ἐγκαρτερήσεως, ἀποδίδων τὴν τιμὴν αὐτὴν εἰς ἐκείνους εἰς τοὺς ὁποίους πραγματικῶς ἀνήκει.

www.pentalofo.gr

Κατασκευή του Φρουρίου.

Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς πρώτης πολιορκίας, ἐπειδὴ προεβλέπετο ὅτι, ἀσφαλῶς καὶ συντόμως θὰ ἐπῆρχοντο κατὰ τοῦ Μεσολογγίου πάλιν οἱ Τοῦρκοι, τὸ κατ' Ἰούνιον τοῦ 1821 κατασκευασθὲν ὀχύρωμα κατεδαφίσθη καὶ, ἀντ' αὐτοῦ ἀνηγέρθη νέον, ἐπὶ σχεδίου τοῦ Χίου ὀχυρωτικῆς Μιχαὴλ Κοκκίνη, πάλιν τῇ ἀτομικῇ ἐργασίᾳ καὶ δαπάνῃ τῶν Μεσολογγιτῶν, παραχωρησάντων καὶ αὐτὰς τὰς οἰκίας των, πρὸς προμήθειαν τῶν ἀναγκαίων λίθων. Ἡ Τάφος τοῦ νέου ὀχυρώματος κατεσκευάσθη πλατυτέρα 8-9 μέτρα καὶ βαθυτέρα 2 μέτρα καὶ, πρὸ αὐτῆς καὶ τὰς πτέρυγας κατεσκευάσθη πρόταφος. Τὸ προπέτασμα ἀνυψωθὲν καὶ διαπλατυθὲν ἐστερεώθη διὰ λιθοδρομῆς καὶ πασσάλων ἐκ τῶν ἰχθυοτροφείων ληφθέντων. Εἰς τοὺς ἐξέχοντας δὲ προμαχῶνας κατεσκευάσθησαν ἰσχυρὰ πυροβολεῖα ὕψους 2-3,50 μ. καὶ οὕτω τὸ νέον ὀχύρωμα ἔλαβε μορφήν καὶ διαστάσεις ἡμιμονίμου φρουρίου.

Εἰς τοὺς προμαχῶνας δὲ αὐτοὺς ἐδόθησαν ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ Κοκκίνη, κατὰ σειρὰν ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς τὰ ὀνόματα τῶν Δρακούλη, Κ. Κανάρη, Σκενδέριμπεη, Λόρδου Σέφριελδ, Μονταλεμπέρτου, Ρήγα, Μακρῆ, Γουλιέλμου τῆς Ὁράγγης, Α. Κοκκίνη, Ἐπισκόπου Ἰγναντίου, Μ. Μπότσαρη, Κοραῆ, Φραγκλίνου, Γουλιέλμου Τέλου, Κοτσιούσκου, Λόρδου Βύρωνος, καὶ εἰς τὸν ἀπέναντι τῆς Δυτικῆς πτέρυγος τοῦ φρουρίου ἐπὶ τῆς νησίδος Μαριμαρᾶ τοῦ Σαχτούρη.

Δευτέρα πολιορκία.

Μετὰ τὴν οἰκτρὰν ἀποτυχίαν τῆς πρώτης πολιορκίας ἐπῆλθεν ἐν Μεσολογγίῳ διχόνοια μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων Ἀρχηγῶν, ἀλλ' ἡ καλὴ συμπεριφορὰ τοῦ Κ. Μεταξᾶ Ἀρχηγοῦ τοῦ σώματος τῶν Κεφαλληνίων, διορισθέντος τὴν 1 Ἰουνίου 1823 Γενικοῦ ἐπάρχου τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, συνεβίβασε τοὺς ὀρίζοντας, καὶ ἐπέφερε τὴν γαλήνην μεταξὺ τῶν, οἵτινες καὶ ἐξῆλθον πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ ἐχθροῦ.

Μάρκος Μπότσαρης

Τὴν 6 δὲ Ἰουνίου ὁ ὑπὸ τὸν Χοσρέφ πασσᾶν Τουρκικὸς στόλος ἐξ 100 περίπου Τουρκικῶν, Ἀλγερινῶν, καὶ Τηνισιακῶν πλοίων, ἐξ ἑλλησπόντου ὀρμηθεὶς, καὶ καταπλεύσας εἰς Πάτρας, ἀπέκλεισεν ἀπὸ θαλάσσης τὸ Μεσολόγγιον καὶ τὰ παράλια τῆς Ἀκαρνανίας. Πληροφορηθεὶς δὲ ὁ Τοῦρκος ναύαρχος ὅτι τὰ Ἑλληνικὰ στρατεύματα ἀπῆρχοντο ἐκ Μεσολογγίου, ἀπεβίβασεν εἰς Κρουονέριον τὴν 14 Ἰουλίου 1823 ἄγημα ἐκ 300 ναυτῶν, ὅπερ προῆλασεν πρὸς Γαλατᾶν καὶ Εὐηνοχώριον. Κατὰ τούτου προελάσας ἐκ Μεσολογγίου, καὶ ἐπιτεθεὶς ὁ Μεταξᾶς ἐπὶ κεφαλῆς τῶν Κεφαλληνίων καὶ τινῶν Μεσολογγιτῶν τὸ ἠνάγκασε νὰ ἐπανακάμψῃ εἰς τὰ πλοῖα. Τὴν ἐπομένην ἐγένετο δευτέρα ἀπόβασις δι' ἀγήματος ὑπερδιπλασίας δυνάμεως, καθ' οὗ ἐπελθὸν ὁ Ἀθανάσιος Ραζηκότσικας ἡγούμενος ἀποσπάσματος ὑπερπεντακοσίων Μεσολογγιτῶν, ἔτρεψεν αὐτὸ εἰς ἄτακτον πρὸς τὰ πλοῖα τοῦ ἐπιστροφῆν, σημαντικὰς ἀπωλείας

ὑποστάν, μεθ' ὃ ὁ Τουρκικὸς στόλος ἀπέπλευσεν εἰς Πάτρας. Ὅπόθεν τὴν 25 Αὐγούστου ἀπάρας, ἀφῆκε 3 φρεγάτας καὶ 12 βρίκια, αἵτινες ἐφωδίαζον ἐφ' ἐξῆς τοὺς Τούρκους διὰ τοῦ Κρουονερίου, διὰ πυροβόλων, ὄπλων, πυρομαχικῶν, καὶ τροφῶν.

Κατὰ τὰ τέλη Αὐγούστου 1823 στρατιὰ ὑπὸ τὸν Βρυώνην καὶ Κιουταχῆν ἐξ 6.000 Ἀλβανῶν προήλασε διὰ Μακρυνόρους. Συγχρόνως δὲ καὶ ὁ Μουσταῆ Πασσᾶς τῆς Σκόδρας (Μουσταφά Ρεσίτ Πασᾶς Μπουσάτλι) ἡγούμενος 16.000 ἀνδρῶν προελάσας δι' Ἀγράφων ἀφίκετο περὶ τὸ Καρπενήσιον. Μετὰ δὲ τὸν ἐκεῖ ἡρωϊκὸν θάνατον τοῦ Μάρκου Βότσαρη καί, τὴν διάλυσιν τοῦ ἐν Καλιακούδα Ἑλληνικοῦ στρατοπέδου, προελάσας ἠνώθη μετ' αὐτῶν τὴν 9 7)βρίου (Σεπτεμβρίου), καὶ ἐπεστάθμευσεν πρὸ τοῦ Αἰτωλικοῦ, τοῦ συγχρόνως ἐπαναστατήσαντος μετὰ τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου οἱ πρὸ αὐτοῦ ὑποχωροῦντες ὀπλαρχηγοὶ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος Κ. Βότσαρης, Μακρῆς, Τσόγκας, καὶ Κίτσος Τζαβέλας εἶχον μεταβῆ.

Ἐχθρικὸν ἀπόσπασμα προελάσαν κατέλαβε τὸ Εὐηνοχώριον καὶ τὸν Γαλατᾶν, πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν μετὰ τοῦ Κρουονερίου συγκοινωνιῶν, ὄντος κέντρου ἐφοδιασμοῦ τῆς Τουρκικῆς στρατιᾶς, ἣτις δὲν ἐστάθμευσεν πρὸ τοῦ Μεσολογγίου, ἀλλ' ἠσχολήθη μόνον εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Αἰτωλικοῦ, σκοποῦσα μετὰ τὴν πτώσιν αὐτοῦ νὰ στραφῆ καὶ κατὰ τοῦ πρώτου.

Ἡ φρουρὰ τοῦ Αἰτωλικοῦ ἀπηρτίζετο ἐκ 500 ἀνδρῶν κατὰ τὸ πλεῖστον Αἰτωλικιωτῶν ὑπὸ τοὺς Ἀρχηγοὺς Ἀπόστολον Κουσουρῆν, Κ. Κίτσον, καὶ Ἰωάνν. Σουλιώτην. Ὁ ἐχθρὸς ἀποβιβάσας ἐκ τῶν πλοίων πυροβόλα, ἔστησε ταῦτα τῆς νήσου κατέναντι καί, ἤρξατο τῆς πολιορκίας συχνότατα βομβαρδίζων τὴν πόλιν καί, ἀκάρπους ἐκτελῶν κατ' αὐτῆς ἐπιθέσεις καί, ἀποπείρας ἀποβιβάσεως αἵματηρότατα ἀποκρουομένας.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ μεταξὺ Μεσολογγίου καὶ Αἰτωλικοῦ διὰ τῆς λιμνοθάλασσης συγκοινωνία δὲν διεκόπη, ἀπεστέλλοντο εἰς τὸ τελευταῖον πυροβόλα, πυρομαχικὰ καὶ τροφαὶ παρὰ τῆς Διοικήσεως, ἀλλὰ οἴκοθεν καὶ οἱ Μεσολογγίται ἐνθουσιωδῶς καὶ προθύμως παρείχον ἅπαντα αὐτῶν τὰ προϊόντα, καὶ τὰ εἰς τὰ καταστήματά τῶν εὐρισκόμενα ἐμπορεύματα καὶ τρόφιμα, πρὸς χρῆσιν τῶν ἐν Αἰτωλικῷ καὶ Μεσολογγίῳ φρουρῶν ἂν καὶ ἔνεκα τῶν κατὰ θάλασσαν ἀποκλεισμῶν, καθίστατο δυσχερὲς ἡ προμήθεια τούτων.

Ἡ μόνη ἐν Αἰτωλικῷ αἰσθητὴ ἔλλειψις ἦτο ἡ τοῦ ὕδατος, τὸ ὁποῖον οἱ πολιορκούμενοι ἐπρομηθεύοντο ἀπὸ τῆς ἀπέναντι ξηρᾶς διὰ μεγίστων καὶ μυρίων κινδύνων, ἀλλὰ βόμβα ἐχθρικὴ κατὰ θείαν παρέμβασιν, πεσοῦσα ἐντὸς τοῦ ἐν τῇ πόλει Ναοῦ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, διέτρησε τὸ ἔδαφος καὶ ἐκ τῆς ἀνοιχθείσης ὀπῆς ἀνέβλυσεν ὕδωρ γλυκὺ, τὸ ὁποῖον καὶ εἰσέτι ἀναβλύζει, δι' οὗ ἐφ' ἐξῆς ὑδρεύοντο οἱ πολιορκούμενοι, θαυμάσιον γεγονός ὅπερ τὰ μέγιστα ἀνακούφισε καὶ ἐδραίωσε τὸ ἠθικὸν καὶ τὸ θάρρος αὐτῶν.

Ἐν τῇ συνεχείᾳ τῆς πολιορκίας καὶ τῶν ἐπιχειρήσεων, σῶμα ἐκ 300 ἀνδρῶν ὑπὸ τὸν Τζαβέλαν, καὶ ἕτερον ἐξ 100 ὑπὸ τὸν ὑπαρχηγὸν τῶν Μεσολογγιτῶν Ἰωάννην Ραζηκότσικαν πολεμιστὴν οὗτινος ἡ καρδιά, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ Νικολάου, οὐδέποτε ἐφιλοξένησε τὸν φόβον καί, ἡ ψυχὴ τὴν ἀποκαρτέρησιν, ἐνεδρεύσαντα παρὰ τὴν στενὴν διάβασιν Σκαλί καλουμένην, ἐπετέθησαν κατ' ἀποσπάσματος ἐφοδιοπομπῆς ἐξ ἰππέων καὶ πεζῶν, ὧν πολλοὶ ἐφρονεύθησαν, καὶ ἀρκετοὶ πεσόντες εἰς τὸ παρακείμενον ἔλος ἐπνίγησαν. Μετὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἐπίθεσιν

ταύτην, ἣν ἐπηκολούθησαν καὶ ἄλλαι, ἡ διέλευσις τῶν ἐφοδιοπομπῶν κατέστη λίαν δυσχερῆς καί, οἱ πολιορκοῦντες ἤρχισαν αἰσθανόμενον τὴν ἔλλειψιν τῶν ἐπιτηδείων τοὺς ὁποίους συγχρόνως ἐδεκάτιζε καὶ φοβερὰ πανώλης εἰς τὰς τάξεις αὐτῶν ἐνσκήψασα.

Ἐνεκα τῶν λόγων τούτων καὶ τῆς ἐπελεύσεως τοῦ χειμῶνος οἱ Τοῦρκοι Ἀρχηγοὶ ἔλυσαν τὴν πολιορκίαν τὴν 30 Νοεμβρίου, ὅτε κατέπλευσε πρὸ τοῦ Μεσολογγίου καὶ ὁ Ἑλληνικὸς στόλος οὗ ἐπέβαινε καὶ ὁ Μαυροκορδάτος ὅστις ἀποβιβασθεὶς ἀνέλαβε τὴν ἀρχὴν ἀντὶ τοῦ Κ. Μεταξᾶ. Καὶ ὁ μὲν Βρυώνης δι' Ἀκαρνανίας ἐπέστρεψε εἰς Πρέβεζαν, ὁ δὲ Μουσταῆς διὰ Μακρυνόρους εἰς Σκόδραν, μεταδόσαντες εἰς ἅπαντα τὰ μέρη δι' ὧν διῆλθον τὴν Πανώλην. Καὶ οὕτως ἀδόξως διὰ τοὺς Τούρκους, ὡς καὶ ἡ πρώτη, διελύθη καὶ ἡ δευτέρα πολιορκία.

Τρίτη πολιορκία.

Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν καὶ τῆς δευτέρας πολιορκίας ὑπὸ τοῦ Ὁμῆρ Βρυώνη καὶ τοῦ Μουσταῆ πασσᾶ τῆς Σκόδρας, διωρίσθη Διοικητὴς τῆς Ρούμελης, συγχρόνως δὲ καὶ Ἀρχηγὸς τῶν κατὰ τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα ἐπιχειρήσεων ὁ Κιουταχῆς, ὅστις ἀφίχθεις εἰς Ἰωάννινα ἀνέλαβε τὴν ἀρχηγίαν πολυαρίθμου στρατιᾶς, ἔχων τὴν ἐπιταγὴν τοῦ Σουλτάνου Μαχμουὺτ τοῦ τρομεροῦ -ἢ τὸ Μεσολόγγιον ἢ τὴν κεφαλὴν σου- καλῶς διαγνώσαντος ὅτι, ἦτο ἀδύνατον νὰ καταπινηθῇ ἡ ἐπανάστασις, ἐφ' ὅσον ἴστατο ἀπειλητικὴ καὶ ἀπόρθητος ἡ Αἰτωλικὴ ἀκρόπολις τὸ Μεσολόγγιον.

Προελάσαντος του Τούρκου στρατάρχου έξ Ήωαννίνων περι τὰ τέλη Μαρτίου 1825, τήν 11 Ἀπριλίου, αἱ μὲν προφυλακαὶ αὐτοῦ ἀκωλύτως ἀφίκοντο εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Αἰτωλικοῦ, τὸ δὲ κύριον σῶμα κατηλύσθη εἰς Γουριᾶν ἰσχυρῶς περιχαρακωθέν, φόβῳ Ἑλληνικῶν αἰφνιδιασμῶν. Τὴν ἐπομένην δὲ αἱ Τουρκικαὶ προφυλακαὶ προελάσασαι ἀφίκοντο πρὸ τοῦ Μεσολογγίου, ἐν τῷ ἐλαιῶνι αὐτοῦ καταυλισθεῖσαι.

Αἱ δυνάμεις τῶν ἀμυνομένων ἀνήρχοντο εἰς 4.000 μαχητῶν ὑπὸ τοὺς Ἀρχηγοὺς Νότην Βότσαρη, Δημήτριον Μακρῆν, Κίτσον Τζαβέλαν καὶ ἄλλους. Γενικὸς Ἀρχηγὸς τοῦ σώματος τῶν πολεμιστῶν τοῦ Μεσολογγίου ἦτο ὁ Ἀθανάσιος Ραζηκότσικας, μὲ ὑπαρχηγὸν τὸν ἀτρόμητον αὐτοῦ ἀδελφὸν Ἰωάννην Ραζηκότσικαν, ὅπερ ἀπηρτίζετο έξ 700 περίπου πεζῶν ὑπὸ τὴν ἄμεσον αὐτοῦ διοίκησιν, ἐκ 240 πυροβολητῶν ὑπὸ τὸν Δημήτριον Δεληγιώργην, έξ 150 πεζῶν καὶ πυροβολητῶν φρουρῶν τῶν νησίδων Βασιλαδίου καὶ Προκοπανίστου, ὑπὸ τοὺς Σπύρον Πεταλούδην καὶ Ἀναστάσιον Παπαλουκᾶν, καὶ ἐκ τοῦ σώματος τῶν περιφήμων Γελεκτσήδων -οὕτως ἐπονομασθέντων, διότι διὰ τὸ εὐκίνητον, ἔφερον μόνον γιλέκον- ἀπαρτιζόμενον έξ 90 περίπου ἐφήβων Μεσολογγιτῶν, ἀποτελούντων κινήτην ἐφεδρείαν προστρέχουσαν ὅπου ἐνεφανίζετο ἀπειλητικὸς ὁ κίνδυνος. Εἰς τούτους προσθετεῖται καὶ αἱ Μεσολογγίτισσαι Ἀμαζόνες, αἵτινες συμμετεῖχον ἀπασῶν τῶν βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν τῆς ἀμύνης, ὧν πολλαὶ ἔνοπλοι ἀνδρικήν ἐνδυμασίαν φέρουσαι συνεπολέμουν μετὰ τῶν ἀνδρῶν ἰσοτίμως μετ' αὐτῶν ἀγωνιζόμεναι. Ὡς καὶ οἱ δεκατετραετεῖς παῖδες Μεσολογγίται οἵτινες, πλὴν τῆς συμμετοχῆς των εἰς τὰς βοηθητικὰς τῆς ἀμύνης ὑπηρεσίας, ἐπεχείρουν συχνότατα καὶ, τοὺς περιφήμους καὶ, ἱστορικοὺς καταστάντας κατὰ τῶν ἐχθρῶν διὰ τῶν χειρῶν καὶ διὰ σφενδονῶν πετροπολέμους, καθ' οὓς ἀληθῶς καὶ ἐξόχως ἠρίστευον καὶ συχνότατα ἐτραυματίζοντο. Τὰς τοπικὰς δὲ καὶ νυκτερινὰς ἐξόδους, εἰς ἃς συμμετεῖχον καὶ ἔνοπλοι Μεσολογγίτισσαι ἐπεχείρουν πάντοτε οἱ Μεσολογγίται ὡς γινώσται τοῦ τόπου ὑπὸ τὸν Ἰωάννην Ραζηκότσικαν, ὡς ὁ στρατηγὸς Μακρῆς Ν. βεβαιοῖ. Γενικῶς δὲ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σπυρομήλιου καθ' ἀπάσας τὰς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου. «Οἱ Μεσολογγίται αἱ Μεσολογγίτισσαι καὶ τὰ Μεσολογγιτόπουλα ἔδωκαν ἄπειρα παραδείγματα καρτερίας, φιλοπατρίας, ἀφιλοκερδίας καὶ ἠρωϊσμῶν. Πρῶτοι εἰς τὸν κίνδυνον ἐρρίπτοντο καὶ πρῶτοι εἰς τὰς μάχας ἐφώρμων, ἐν αἷς καὶ πάντοτε ἠρίστευον, ἀφήγοντες κατ' αὐτὰς τοὺς περισσοτέρους νεκροὺς, καὶ ἐπιστρέφοντες έξ αὐτῶν τοὺς περισσοτέρους τραυματίας ἀποκομίζοντες.»

Ἐφρούρουν πάντοτε εἰς τὰς κινδυνωδεστέρους προμαχῶνας τοῦ Μάρκου Βότσαρη ἢ μέγαν προμαχῶνα, καὶ τοῦ Φραγκλίνου τὸν ἐπονομασθέντα τρομερὸν διὰ τὰς λυσσαλέας, φρικαλέας καὶ αἱματηροτάτας μάχας τὰς συγκροτηθεῖσας πρὸς ἄμυναν αὐτῶν, καὶ ἐν τῷ ὁποίῳ ἐκερδήθησαν αἱ περισσότεραι καὶ ἐνδοξότεραι νίκαι, ὧν ἕνεκα, ὁ Κοκκίνης ὁ ὀχυρωτικὸς, Πλατεῖαν νίκης ἐπωνόμασε τελικῶς τοῦτον, γενόμενοι οὕτω, οἱ πρωτεργάται καὶ οἱ πρωταθληταὶ τοῦ ἀπαραμίλλου στρατιωτικοῦ ἀνδραγαθήματος, καὶ ἐθνικοῦ μεγαλοεργήματος, τοῦ τὴν ἐλευθερίαν τοῖς Ἑλλησι δωρήσαντος.

Ἔναρξις τῆς πολιορκίας

Ὁ Κιουταχῆς παραμείνας ἡμέρας τινὰς ἐν Γουριᾷ πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ὑπηρεσίας τῶν μετόπισθεν τῆς Τουρκικῆς στρατιᾶς, τὴν 20 Ἀπριλίου 1825 ἀφίκετο ἔξωθεν τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου περιχαρακωθεὶς ἤρξατο ἀμέσως τῆς κατασκευῆς τῶν πολιορκητικῶν ἔργων.

Διὰ συντόνου δὲ ἐργασίας νυκτερινῆς, τὴν 27 Ἀπριλίου ἐπεράτωσε τὴν κατασκευὴν τῆς πρώτης παραλλήλου, εἰς ἀπόστασιν 400 μέτρων ἀπὸ τοῦ φρουρίου, ἔνθα καὶ ἀνήγειρε τὰ ἰσχυρὰ αὐτοῦ πυροβολεῖα.

Ἀπὸ τὴν 1 δὲ Μαΐου ἤρξατο βομβαρδίζων τοὺς διαφόρους προμαχῶνας τοῦ φρουρίου προξενῶν εἰς τούτους πολλὰς καὶ διαφόρους ζημίας. Τὴν 21 Μαΐου 1825 κατέρριψε μέρος τοῦ μεγάλου προμαχῶνος Βότσαρη, φονευθέντος καὶ τοῦ Διοικούντος τὸ πυροβολικὸν αὐτοῦ καὶ πρώην φρουράρχου Μεσολογγίου σημαίνοντος προύχοντος Μεσολογγίου καὶ γυναικαδέλφου τοῦ Ἀθανασίου Ραζηκότσικα Δημητρίου Σιδέρη. Τὰς ἐπενεχθεῖσας ὅμως βλάβας ταχέως ἐπεσκεύασαν οἱ πολιορκούμενοι.

Ἐπίθεσις κατὰ τῆς νησίδος Μαρμαροῦς,

Τὴν 8 Ἰουνίου 1825 300 Τοῦρκοι ἐπετέθησαν κατὰ τῆς νησίδος Μαρμαροῦς, ἀποκρουσθέντες μετὰ σοβαρωτάτων ἀπωλειῶν. Τὴν δὲ 20 Ἰουνίου οἱ πολιορκούμενοι ἐνεργήσαντες τοπικὴν ἔξοδον ἀπὸ τῶν δύο κεράτων καὶ ἀπὸ τοῦ κέντρου τοῦ φρουρίου, διεσκόρπισαν τὸν ἐχθρόν, φονεύσαντες δὲ ὑπερεκατὸν καὶ ἀρπάσαντες ἑπτὰ σημαίας καὶ πάμπολλα λάφυρα ἐπανέκαμψαν εἰς τὰς θέσεις των. Τῆς ἐξόδου αὐτῆς ἐπὶ κεφαλῆς ἦσαν οἱ Ἀθανάσιος Ραζηκότσικας, Δ. Μακρῆς, Λ. Βεΐκος, Ν. Ζέρβας, Γιάννης Σούκας, καὶ Σπύρος Μίλιος.

Δευτέρα ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Βασιλαδίου.

Τὴν 28 Ἰουνίου 1825 ἰσχυρὸς Τουρκικὸς στόλος κατέπλευσε πρὸ τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἀγκυροβολήσας παρὰ τὸν Ἅγιον Σώστην, ἀπεβίβασεν ἐνισχύσεις καὶ ἐφωδίασε μὲ τροφὰς καὶ πυρομαχικὰ τοὺς πολιορκητάς, μεθ' ὃ ἐνήργησεν ἐπίθεσιν κατὰ τῆς νησίδος Βασιλαδίου, προστατευούσης τὸν εἴσπλουν διὰ τοῦ Ἁγίου Σώστη, καὶ Προκοπανίστου προστατεύοντος τὸν δεύτερον εἴσπλουν πρὸς τὴν λιμνοθάλασσαν τοῦ Μεσολογγίου, καὶ ἀποκρουσθεὶς αἰματηρῶς ὑπὸ τῆς πρώτης, κατάρθωσε τὴν 8 Ἰουλίου νὰ καταλάβῃ τὴν δευτέραν, ἣν ὑπερήσπιζεν ὁ Παπαλουκάς, καὶ εἰσήγαγεν εἰς αὐτὴν 36 ἐξωπλισμένα πλοίαρια ὧν τινὰ ἔφερον καὶ ὄλμους. Κατ' αὐτῶν ἀντετάχθη στολίσκος ὑπὸ τὸν Κ. Τρικουπὴν, ἀπαρτιζόμενος ἀπὸ ἕξ (6) κανονιοφόρους πάσσαρας, ὅστις κατόρθωσε νὰ παρεμποδίσῃ τὸν κατάπλουν τῶν εἰς τὸ Αἰτωλικὸν καὶ νὰ διατηρήσῃ τὰς συγκοινωνίας τοῦ Μεσολογγίου μετὰ τοῦ Βασιλαδίου, τῆς Κλεισόβης καὶ τοῦ Αἰτωλικοῦ. Συγχρόνως δὲ οἱ ἀμυνόμενοι ἀνήγειραν ἑπτὰ ἐπάκτια πυροβολεῖα πρὸς ἀπόκρουσιν πάσης ἀπὸ τῆς λιμνοθαλάσσης ἐπιθέσεως. Μετὰ τοῦτο ὁ Τουρκικὸς στόλος καταλείπων πλοῖα τινὰ πρὸ τοῦ Μεσολογγίου, πρὸς ἀποκλεισμὸν αὐτοῦ ἀπὸ θαλάσσης, ἀπέπλευσε.

Δευτέρα πρότασις πρὸς παράδωσιν.

Μετὰ τὸν κατάπλουν τοῦ Τουρκικοῦ στόλου καὶ τὴν ἐνίσχυσιν καὶ τὸν ἐφοδιασμὸν τῶν πολιορκητῶν, ἡ πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου κατέστη στενοτέρα. Ὁ δὲ Κιουταχῆς ἐπρότεινεν εἰς τοὺς ἀμυνομένους τὴν διὰ συνθήκης παράδοσιν τῆς πόλεως. Οἱ ἀμυνόμενοι ἐπιδιώκοντες νὰ ἐπιτύχωσιν εἰκοσαήμερον ἀνακωχὴν, ἐλπίζοντες κατ' αὐτὴν νὰ καταπλεύσῃ ὁ Ἑλληνικὸς στόλος, ἀπεδέχθησαν τὴν πρότασιν καί, ἀπέστειλαν

ἀντιπροσώπους τὸν Νότην Βότσαρην, τὸν Ἀθανάσιον Ραζηκότσικαν καὶ ἑτέρους πέντε, οἵτινες συνηγήθησαν μετὰ τῶν τοῦ Κιουταχῆ, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκατελέγετο καὶ ὁ Ταχῆρ Ἀμπάζης.

Ὁ Κιουταχῆς ἀντὶ τῆς ζητηθείσης εἰκοσαήμερου ἀνακωχῆς ἀπέστειλε τὰς προτάσεις αὐτοῦ ἐγγράφως καὶ δι' ὧν ἤξιου:

«Νὰ παραδώσουν ἐντὸς δέκα ἡμερῶν εἰς τὸ ὕψος του τὸ φρούριον. Ἡ ὑψηλότης του δι' ἀσφάλειαν τῆς ἀκριβοῦς τηρήσεως τῆς συνθήκης, δίδει δώδεκα ὁμήρους κατ' ἐκλογὴν τῆς φρουρᾶς, καὶ ἡ φρουρὰ διὰ τὴν ἐκ μέρους τῆς τήρησιν τῆς συνθήκης νὰ παραχωρήσῃ εἰς τὸ ὕψος του τὴν μεγάλην τάπια (προμαχῶνα Βότσαρη) καὶ τὴν μεγάλην θύραν, ἐπὶ τῆς ὁποίας νὰ βάλῃ τριάκοντα ἀνθρώπους.

Συγχωρεῖ ἡ Ὑψηλότης του νὰ ἐξέλθουν μὲ τὰ ὄπλα, πόνον οὐδὲ πρὸς τῆς ἐπαναστάσεως ἀρματωλοὶ καὶ κλέφτες, καθὼς καὶ οἱ Σουλιῶται, εἰς ὅσους δὲ ἦσαν ραγιαῖδες, ἐδίδετο ἀμνηστία τελεία διὰ τὰ παρελθόντα, ἀφοῦ παραδώσωσι τὰ ὄπλα».

Οἱ ἀμυνόμενον ἀπέριψαν ἀσυζητητὶ τὰς προτάσεις ταύτας, οὐδὲ ἕνεκα οἱ Τοῦρκοι ἐνήργησαν σφοδροτάτων βομβαρδισμὸν ἀπὸ ξηρᾶς κατὰ τοῦ φρουρίου καὶ τῆς πόλεως καὶ διὰ τοῦ στολίσκου ἀπὸ θαλάσσης.

Τρίτη πρότασις πρὸς παράδοσιν.

Μετὰ δύο δ' ἡμέρας ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Τουρκικοῦ στολίσκου Μαχμουτ Βέης ἀπέστειλε καὶ οὗτος προτάσεις πρὸς τοὺς πολιορκουμένους πρὸς παράδοσιν τῆς πόλεως, ἃς οἱ ἀμυνόμενοι ὑποθέσαντες ὅτι ἀπεστάλησαν ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Τουρκικοῦ στόλου Χοσρέφ πασσᾶ, προῆλθον εἰς συνεννόησιν, ἐλπίζοντες ὅτι, ἂν οὗτος ἀπεδέχετο τὴν ἀνακωχὴν, θὰ ἐξηναγκάζετο καὶ ὁ Κιουταχῆς νὰ ἀποδεχθῆ ταύτην. Πρὸς τοῦτο ἀπεστάλη ὑπὸ τῶν πολιορκουμένων ὁ Ἀθαν. Ραζηκότσικας, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐδηλώθη αὐτῷ ὅτι ὁ Μαχμουτ Βέης ἐνήργει κατ' ἐντολὴν τοῦ Κιουταχῆ, ἔλαβεν ἀσυζητητὶ τὴν αὐτὴν ἀρνητικὴν ἀπάντησιν.

Ἀποτυχὼν οὕτως εἰς τὴν διπλὴν ἀπόπειράν του ὁ Κιουταχῆς νὰ καταλάβῃ διὰ συνθηκολογήσεως τὸ Μεσολόγγιον ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν νὰ καταλάβῃ τοῦτο δι' ἐφόδου.

Πρώτη ἐπίθεσις κατὰ τοῦ προμαχῶνος Βότσαρη.

Τὴν 16 οὕτω Ἰουλίου 1825 μετὰ μεσημβρίαν ἐφορμήσαντες οἱ Τοῦρκοι, καὶ διὰ συγχρόνου ἀναφλέξεως ὑπονόμου διαρρήξαντες μέρος τοῦ φρουρίου, ἀνῆλθον ἐπὶ τοῦ προμαχῶνος Βότσαρη καὶ ἐνέπηξαν ἐπ' αὐτοῦ τὰς σημαίας των.

Οἱ ἐπ' αὐτοῦ ὁμῶς τεταγμένοι 300 Αἰτωλοακαρνάνες ὑπὸ τὸν Ἀνδρέαν Ἰσκον καί, 400 Μεσολογγίται ὑπὸ τοῦ Ἀθαν. Ραζηκότσικαν ἀντεπιτεθέντες, μετὰ λυσσαλέαν ἐκ τοῦ συστάδην μάχην κατέρριψαν τὰς Τουρκικὰς σημαίας καὶ ἐξεδίωξαν αὐτοὺς, ὑπερπεντακοσίους νεκροὺς καὶ τραυματίας σχόντας. Εἰς τὴν γιγαντομαχίαν ταύτην ἔλαβον μέρος καὶ τὰ Μεσολογγιτόπουλα διὰ σφενδονῶν καὶ λίθων πολλοὺς τραυματίσαντα.

Δευτέρα επίθεσις κατὰ τοῦ προμαχῶνος Βότσαρη.

Τὴν 18 Ἰουλίου 1825 οἱ Τοῦρκοι περὶ τὴν 1 μ.μ. ἐπετέθησαν πάλιν αἰφνιδιαστικῶς κατὰ τοῦ προμαχῶνος Βότσαρη καὶ πάλιν ἀνῆλθον ἐπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀπεδιώχθησαν ἀφήσαντες εἴκοσι νεκρούς.

Τετάρτη πρότασις πρὸς παράδοσιν.

Μετὰ τὰς ἐπανειλημμένας ταύτας ἐφόδους εἰς ἐπονιδίστους ἤττας καταληξάσας, ὁ Κιουταχῆς ἀπέστειλε πάλιν τὸν Ταχῆρ Ἀμπάζην ὅπως προτείνῃ καὶ συμβουλεύσῃ τὴν διὰ συνθηκολογήσεως παράδοσιν τοῦ Μεσολογγίου, τηρούντων καὶ τῶν ραγιαδῶν τὰ ὅπλα αὐτῶν. Μὴ τυχῶν δὲ ἀπαντήσεως καὶ ἐπαναλαβῶν τὴν ἐπομένην τὰς προτάσεις του, ἔλαβε τὴν ἀπάντησιν ὅτι «Ἄφοῦ κατὰ τὰ λεγόμενά του ἔχει τὸ ἓνα του πόδι εἰς τὸ Μεσολόγγι ἅς κοιτάξῃ μονάχος του νὰ βάλῃ καὶ τὸ ἄλλο». Ὁ δὲ Λάμπρος Βεΐκος τῇ ἐντολῇ τῆς φρουρᾶς ἀπέστειλεν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ταχῆρ Ἀμπάζην, «ὅπως μὴ ἐπαναληφθῶσι τοῦ λοιποῦ προτάσεις συνθηκολογήσεως, συγχρόνως δὲ ἀπέστειλε καὶ δέκα φιάλας ρουμίου πρὸς ἐνδυνάμωσιν τῶν σηματοφόρων Τούρκων διὰ τὴν μέλλουσαν ἐφοδὸν».

Πρώτη επίθεσις κατὰ τοῦ προμαχῶνος Φραγκλίνου.

Δημήτριος Μακρῆς

Ἐξάλλος γενόμενος ἐκ τῆς ὑπερηφάνου καὶ δηκτικῆς ἀπαντήσεως τῶν πολιορκουμένων ὁ Κιουταχῆς, διέταξε καὶ ἐνεργήθη σφοδρότατος ἐπὶ διήμερον ἀπὸ ξηρᾶς καὶ ἀπὸ θαλάσσης βομβαρδισμὸς. Τὴν ἐπομένην δὲ 21 Ἰουλίου 1825 ἅμα τῇ ἕφ' ἐφώρμησαν οἱ Τοῦρκοι κατὰ τῶν προμαχῶνων Φραγκλίνου ὑπερασπιζομένου ὑπὸ τοῦ σώματος τοῦ Τσόγκα, ἀπελθόντος τοῦ Ἀρχηγοῦ, Μπότσαρη ὑπερασπιζομένου ὑπὸ τῶν Ἰσκού καὶ Ἄθαν. Ραζηκότσικα, Μακρῆ ὑπερασπιζομένου ὑπὸ τοῦ Μακρῆ καὶ Μονταλεμπέρτ ὑπερασπιζομένου πιθανῶς ὑπὸ Φιλελλήνων Γερμανῶν, διότι ἀπεκαλεῖτο τάπια τῶν Γερμανῶν καὶ ἀνελθόντες ἐνέπηξαν ἐπ' αὐτῶν τὰς σημαίας τῶν.

Οἱ πολιορκούμενοι ὅμως ἀπὸ τοῦ κατασκευασθέντος ἐσωτερικῶς πλευροκοπικοῦ χαρακώματος προσβάλλοντες αὐτοὺς ἐξ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν συγχρόνως καὶ κατὰ μέτωπον, ἐφόνευσαν σχεδὸν ἅπαντας τοὺς ἀνελθόντας. Οἱ δὲ Τοῦρκοι δις ἐπαναλαβόντες τὴν ἐφοδὸν καὶ δις ἀποκρουσθέντες ἀπεσύρθησαν, ἀφέντες περὶ τοὺς ἐπτακοσίους νεκρούς ἐπὶ τῶν προμαχῶνων καὶ πλείστους ἐπὶ τῆς τάφρου καὶ ἐπὶ τῶν Τουρκικῶν χαρακωμάτων. Ἐν τῶν ἀμυνομένων ἐφονεύθησαν καὶ ἐπληγώθησαν περὶ τοὺς εἴκοσι. Κατὰ τὴν διάρκειαν δὲ τῆς ἐπιθέσεως ταύτης ἐπετέθη καὶ ὁ ἐν τῇ λιμνοθαλάσσει Τουρκικὸς στολίσκος, ὅστις ἀπεκρούσθη ὑπὸ τῶν ἐπακτίων πυροβολείων.

Τὴν 24 Ἰουλίου ἀφίκετο πρὸ τοῦ Μεσολογγίου ὁ Ἑλληνικὸς στόλος, ὅστις ἀποδιώξας τὰ περιπολοῦντα Τουρκικὰ εἰσήγαγεν εἰς τὴν πόλιν τροφὰς καὶ

πυρομαχικά, ὡς καὶ εἴκοσι ἐξοπλισμένα πλοίαρια εἰς τὴν λιμνοθάλασσαν, ἅτινα μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ εὐρισκομένων, ὑπὸ τὸν Κ. Τρικούπη, ἐπιτεθέντα κατὰ τοῦ ναυλοχοῦντος Τουρκικοῦ στολίσκου, μετὰ βραχύχρονον συμπλοκὴν ἐκυρίευσαν ἑπτὰ πλοίαρια αὐτοῦ, ὧν δύο ἐκ τῶν μεγαλυτέρων, καὶ οὕτως ἔγιναν πάλιν οἱ πολιορκούμενοι κύριοι αὐτῆς. Μεταξὺ δὲ τῶν ἑπτὰ πεσόντων κατὰ τὴν συμπλοκὴν ἦτο καὶ ὁ δεκαοκταετής ἀδελφὸς ταῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ στολίσκου Μάνθος Τρικούπης.

Σύγχρονος κατὰ τῶν πολιορκητῶν ἐπίθεσις.

Μετὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους ἤττας τῶν Τούρκων συνεννοήθησαν οἱ πολιορκούμενοι μετὰ τῶν περὶ τὸ Μεσολόγγιον περιφερομένων Ἀρχηγῶν Καραϊσκάκη, Κίτσου Τζαβέλα καὶ ἄλλων, πρὸς σύγχρονον κατὰ τῶν Τούρκων ἐπίθεσιν, ἧς ὡς σύνθημα ὠρίσθη ἀνημμένος ἐπὶ τῆς Βαρασόβης δαυλός. Ἀναφθέντος δὲ τούτου τὸ μεσονύκτιον τῆς 25 Ἰουλίου, περὶ τὴν 3ῆν ὥραν πρωϊνὴν 500 μὲν ἄνδρες ὑπὸ τοὺς Γεώργιον Καραϊσκάκη καὶ Κίτσον Τζαβέλαν ἐπετέθησαν αἰφνιδιαστικῶς κατὰ τῶν νώτων τῶν Τούρκων. Συγχρόνως δὲ 1.000 ἐκ τῶν πολιορκουμένων ὑπὸ τοὺς Δημ. Μακρῆν, Ἴσκον, Λάμπρον Βείκον, Κ. Βλαχόπουλον, Ἰωάννην Ραζηκότσικαν καὶ Κ. Δροσίνην ἐξώρμησαν ἀπὸ τοῦ ἐπὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ φρουρίου προμαχῶνος Κανάρη ξιφῆρεις καὶ κατέλαβον τέσσαρα τουρκικὰ πυροβολεῖα καὶ πολλὰ παρακείμενα χαρακώματα. Συγχρόνως δὲ καὶ 500 ξιφῆρεις ἐξορμήσαντες ἀπὸ τοῦ προμαχῶνος Βότσαρη ὑπὸ τὸν Ν. Ζέρβαν κατὰ τοῦ κέντρου τοῦ Τουρκικοῦ χαρακώματος ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ἐν αὐτῷ φρουρῶν, ἐνῶ τὰ πυροβολεῖα τοῦ φρουρίου ἔβαλλον κατὰ τῆς ἀριστερᾶς αὐτοῦ πλευρᾶς. Οἱ Τοῦρκοι πρὸ τῆς τοιαύτης ἐπιθέσεως πανικόβλητοι κατέφυγον εἰς τὴν Δυτικὴν πλευρὰν τοῦ Τουρκικοῦ Στρατοπέδου.

Οἱ δὲ Ἕλληνες, ὡς ἀναγράφει ὁ Σ. Τρικούπης, περιφερόμενοι ἐν μέσῳ τοῦ ἐχθρικοῦ Στρατοπέδου ἐξιφοκτόνουν, ἐπῆραν πολλὰς σημαίας καὶ ὄπλα καὶ ἐπανῆλθον πάλιν, ἀπάγοντες καὶ τινὰς τῶν ἐργαζομένων χριστιανῶν. Ὑπερτριακόσιοι ἐλογίσθησαν οἱ φονευθέντες καὶ πληγωθέντες ἐχθροί, ἐφονεύθησαν καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων 17 καὶ ἐπληγώθησαν 13.

Δευτέρα ἐπίθεσις κατὰ τοῦ προμαχῶνος Φραγκλίνου.

Ὁ Κιουταχῆς, μετὰ τὰ γεγονότα ταῦτα, ἔστρεψεν ἅπασαν αὐτοῦ τὴν προσοχὴν καὶ κατέβαλε πᾶσαν προσπάθειαν ὅπως κυριεύσῃ τὸν προμαχῶνα Φραγκλίνου ὑπερασπιζόμενον νῦν ὑπὸ τοῦ Κίτσου Τζαβέλα καὶ τῶν Μεσολογγιτῶν ὑπὸ τὸν Ἀθ. Ραζηκότσικαν, διὰ διαφόρων δὲ ἀναχωμάτων ὑπὲρ αὐτὸν, ἀνυψωθέντων κατὰ μέτωπον καὶ κατὰ πλευρὰν, κατώρθωσε τὴν 11 Αὐγούστου 1825 δι' ἐφόδου νὰ καταλάβῃ τοῦτον, ἐλπίζων ἤδη νὰ καταλάβῃ τὸ Μεσολόγγιον.

Οἱ πολιορκούμενοι ὁμῶς ἀπέκοψαν τὸν προμαχῶνα τοῦτον ἀπὸ τοῦ λοιποῦ φρουρίου διὰ τάφρου περὶ τὰ 50 μέτρα ἐντεῦθεν τῆς ὑπαρχούσης, ἀρχομένης ἀπὸ τῆς θαλάσσης καὶ παρὰ τὸν προμαχῶνα Γουλιέλμου τῆς Ὁράγγης μετ' αὐτῆς ἐνουμένης, ὅπισθεν τῆς ὁποίας ἀνήγειραν νέα πυροβολεῖα.

Μετὰ διαφόρους προηγουμένας συγκρούσεις τὴν 19 Αὐγούστου 1825 οἱ πολιορκούμενοι ὑπονομεύσαντες τὰ ἐπιχώματα τῶν Τούρκων καὶ ἀνατινάξαντες αὐτὰ

εις τόν άέρα, έπιπεσόντες δέ ξιφήρεις και τρέψαντες εις φυγήν τούς Τούρκους, άνέρχονται έπί του προμαχώνος, ένθα λυσσαλέα συνάπτεται έκ του συστάδην μάχη μεταξύ των αντιπάλων μέχρι του μεσονυκτίου καθ' ήν εις ουδέν ίσχυσεν ή άφιξις ένισχύσεων και αυτού του ίδιου Κιουταχή ή παρουσία, όστις τελικώς έξεδιώχθη μετά των στρατευμάτων του, μεγίστας ύποστάντων ζημίας. Έκ των άμυνομένων έφονεύθησαν 21, έξ ών 9 Μεσολογγίται και έπληγώθησαν 48, έξ ών 17 Μεσολογγίται.

Μεταξύ αυτών και ό ύπαρχηγός των Μεσολογγιτών Γιαννάκης Ραζηκότσικας.

Οί άμυνομένοι μετ' όλίγον ύπονομεύσαντες δια δύο ύπονόμων τά άναχώματα των Τούρκων, την μεσημβριάν της 9 Σεπτεμβρίου έθεσαν πυρ εις την μίαν έκ τούτων, ής ή έκρηξις άνατρέψασα και διασκορπίσασα τά άναχώματα άπεκάλυψε τούς όπισθεν τούτων έργαζομένους Τούρκους. Σφοδρός βομβαρδισμός και πυκνοί πυροβολισμοί έπηκολούθησαν την έκρηξιν άπό τόν προμαχώνα Κοτσιούκυ μέχρι του προμαχώνος Βότσαρη, των άλλων προμαχώνων τηρησάντων άπόλυτον σιγήν.

Οί Άλβανοί ύπό τά όμματα αυτού του Κιουταχή έφορμώσι κατά του φρουρίου άλλ' άποκρούονται αίματηρότατα. Μετά ταύτα έσίγησαν και τά λοιπά πυροβολεία και μόνον τό του Φραγκλίνου έξηκολούθησε σφοδρώς βάλλον.

Έκ της σιγής δέ των λοιπών πυροβολείων νομίσας ό Κιουταχής ότι αί φρουραί των έγκατέλειπον αυτά και προσέτρεξαν εις τό του Φραγκλίνου, διατάσσει έφοδον κατά των προμαχώνων Μακρη, Ρήγγα και Μονταλαμπέρτου, ήτις άπεκρούσθη ύπό των ένεδρευουσών φρουρών των αίτινες έπέφερον σημαντικωτάτας άπωλείας εις τούς έπιτεθέντας.

Ό λυσσώδης όμως και άπεγνωσμένος άγών έξηκολούθησε συνεχώς και άμείωτος εις τόν προμαχώνα Φραγκλίνου. Περί την 4ην δέ μ.μ. ώραν έκραγείσης και της δευτέρας ύπονόμου πανικός κατέλαβε τούς Τούρκους τραπέντας εις φυγήν, ους οί άμυνομένοι, άνασπάσαντες τας πάλας, άπηνώς κατά πόδας κατεδίωξαν. Πλέον των 500 Τούρκων έφονεύθησαν, μεταξύ των όποιών και πολλοί άξιωματικοί. Έκ δέ των Έλλήνων έφονεύθησαν 15 και έπληγώθησαν 35, έν οίς και οί άρχηγοί Κώστας Τζαβέλας, Γεώργιος Βάγιας και Άθαν. Ζέρβας.

Μεταξύ των πεσόντων ήτο και ό δεκατετραετής παίς Άντώνιος Μπάκας όστις κατά τά Έλληνικά Χρονικά «έδειξε τώντι τά πλέον μεγάλα ένός ήρωος σημεία.

Εις την τρίτην γενικήν έφοδον της 21 Ίουλίου, όταν κατά πρώτον δια νά δοκιμάση τόν πόλεμον, ώρμησε κατά των έχθρών, ήτον άκάθεκτος εις την όρμήν του και μάλιστα έλαφυραγώγησε και δύο ντουφέκια των μεγαλοσώμων Χαλντούπηδων».

Γενική έπίθεση των άμυνομένων.

Ή πάλη συνεχίσθη δια διαδοχικών έπιθέσεων μέχρι της 1 Ήκτωβρίου 1825, καθ' ήν οί πολιορκούμενοι έπεχείρησαν γενικήν έπίθεσιν, ήν ή έκθεσις της Διοικητικής Έπιτροπής άπό 3 Ήκτωβρίου, καταχωρηθεΐσα εις τό φύλλον της 20 Ήκτωβρίου της έφημερίδος «Ψίλος του Νόμου» περιγράφει ούτως. «Σās άναγγέλλομεν ότι προχθές τά έξημερώματα οί έδω άδελφοί μας έκαμαν άνδραγαθήματα άξια της φήμης της Πατρίδος των. Έβαλαν πυρ εις μίαν νέαν ύπόνομον της όποιας ή ευτυχής έκρηξις έπεμψεν εις τόν Άδην ύπερ τούς 400 έχθρούς. Μετά την έκρηξιν 800 σχεδόν έκλεκτοι

Ήλληνες ὀδηγούμενοι ἀπὸ τοὺς γενναίους Στρατηγοὺς Κίτσον Τζαβέλαν, Λάμπρον Βείκον και Ἄθανάσιον Ραζηκότσικαν, ριφθέντες ἔξω τοῦ φρουρίου μὲ γυμνήν σπάθην ἐπροξένησαν μεγίστην φθορὰν εἰς τοὺς ἐχθροὺς καύσαντες και τὰ καλάθια ἀπὸ χώματα γεμᾶτα διὰ προμαχῶνας, τοὺς φραγμοὺς τοῦ ἐχθροῦ κ.λ.π. Ἀπὸ τοὺς ἀθλητάς μας ἀδελφοὺς δύο μόνον ἐθανατώθησαν και πολλοὶ ὀλίγοι ἐπληγώθησαν.

Ήνεκα τῶν ἀλλεπαλλήλων ἡττῶν τούτων και τῆς ἐπελεύσεως τοῦ χειμῶνος, τοῦ μὴ κατάπλου τοῦ Τουρκικοῦ Στόλου, τῆς μειώσεως τῶν πυρομαχικῶν, τῆς ἐπιθέσεως κατὰ τῶν Τουρκικῶν ἐφοδιοπομπῶν ὑπὸ τῶν περιφερομένων περι τὸ Μεσολόγγιον Ἑλληνικῶν σωμάτων και τῶν λιποταξιῶν τῶν Τούρκων στρατιωτῶν, ὁ Κιουταχῆς ἀπεγοητευμένος και καταβεβλημένος ἀφήσας μέρος τῶν στρατευμάτων του πρὸς φρούρησιν τῶν τουρκικῶν προμαχῶνων, ἀπεσύρθη και κατηλίσθη εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ἀρακύνθου.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν πολιορκιῶν τοῦ Μεσολογγίου τὰς μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων ὁμηρικὰς ἀντεγκλήσεις περιγράφει συνοπτικῶς μετὰ ἄλλων και τὸ ἐπόμενον λαϊκὸν τοῦ Μεσολογγίου ἄσμα.

Ραγιᾶδες προσκυνήσατε νᾶχεται τὴν τιμὴν σας
 Νὰ μὴ σᾶς πάρω μὲ σπαθὶ και κόψω και σκλαβώσω
 Τὶ λὲς βρὲ παληάραπα και βρὲ μισοαράπη;
 Ἐδῶ τὸ λένε Ρούμελη τὸ λένε Μεσολόγγι
 Ποῦ πολεμοῦν μικρὰ παιδιὰ μικρὰ στὴν σαρβανίτσα
 Ἐχει ἀσκέρι διαλεχτὸ Μεσολογγίτες Ρουμελιῶτες.

Ἐφιξις τοῦ Ἰμπραῖμ Πασσᾶ.

Ὁ Σουλτᾶνος βλέπων ἀδύνατον τὴν καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως, συνῆψε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1824 συμμαχίαν μετὰ τοῦ Ἀντιβασιλέως τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ-Ἀλῆ, ὅστις προετοιμάσας ἰσχυρὸν στόλον και μεγάλας στρατιωτικὰς δυνάμεις, πλουσίως ἐφωδιασμένας και τελείως κατηρτισμένας και ἐξησκημένας, ἐξαπέστειλε ταύτας κατὰ τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν Ἀρχηγίαν τοῦ θετοῦ υἱοῦ του και διαδόχου Ἰμπραῖμ Πασσᾶ, ὅστις ἀποβιβασθεὶς εἰς Πελοπόννησον και δρώσας και καθυποτάξας ταύτην, ἐπῆλθε λαβῶν και νέας ἐξ Αἰγύπτου ἐνισχύσεις και κατὰ τοῦ Μεσολογγίου κατὰ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1825.

Ἀνδρέας Μιαούλης

Τὴν 6 Δεκεμβρίου 1825 ἐνεφανίσθη πρὸ τοῦ Μεσολογγίου ὁ τουρκικὸς στόλος και τὴν 10 ἰδίῳ κατέπλευσε και ὁ Ἑλληνικὸς ὑπὸ τὸν Μιαούλην, ὅστις πεντάκις ναυμαχῆσας μετὰ τοῦ πρώτου κατώρθωσε νὰ τροφοδοτήσῃ τὸ Μεσολόγγιον μεθ' ὃ ἀπέπλευσεν εἰς Ἐδραν.

Τὴν 12 Δεκεμβρίου 1825 ὁ Ἰμπραῖμ διεπορθμεύθη εἰς Κρουονέριον ἄγων πολυάριθμον στρατὸν ὀπλισμένον διὰ τῶν τελειοτέρων λογχοφόρων ὀπλων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐν τῷ ὀποίῳ ὀπηρετοῦν πλείστοι Γάλλοι ἀξιωματικοὶ φέροντες ἐρυθρὰν περισκελίδα, ἐξ οἷο ὑπὸ τῶν ἀμυνομένων κόκκινοι ἐπωνομάσθησαν.

Ἡ Αἰγυπτιακὴ στρατιὰ προελάσασα ἀφίκετο πρὸ τοῦ Μεσολογγίου καὶ κατηλύσθη πρὸς τὸ Ἀνατολικὸν μέρος τῆς πόλεως. Ὁ Ἴμπραϊμ ἀτενίσας τὸ φρούριον καὶ στραφεῖς εἶτα πρὸς τὸν Κιουταχῆν καὶ δακτυλοδεικτῶν τοῦτο εἶπεν. «Αὐτὸν τὸν φράκτην δὲν ἠμπόρεσες νὰ πάρης ἐπὶ 8 μῆνας πολεμῶν;» Ναὶ πικροχόλως ἀπήντησεν θιχθεὶς ὁ Κιουταχῆς, «φράκτης εἶναι ἀλλὰ ἀγνοεῖς ποῖοι τὸν ὑπερασπίζονται. Δοκίμασε καὶ θὰ πεισθῆς». Καὶ ταῦτα εἰπὼν κεχολωμένος καὶ μηνίων διὰ τὴν ἀλαζόνα καὶ εἰρωνικὴν τοῦ Ἴμπραϊμ στάσιν ἀπεχώρησε πρὸς τὴν Δυτικὴν πτέρυγα τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου, ὅπου καὶ παρέμεινεν ἀναμένων τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων.

Πέμπτη πρότασις πρὸς παράδοσιν.

Ὁ Ἴμπραϊμ ἀναλαβὼν τὴν γενικὴν διεύθυνσιν τῶν ἐπιχειρήσεων τὴν 1ην Ἰανουαρίου 1826 ἀπέστειλε πρὸς τοὺς πολιορκουμένους προτάσεις παραδόσεως τοῦ Μεσολογγίου, αἵτινες ἀπερρίφθησαν ὡς καὶ αἱ ἐπανειλημμένα τοῦ Κιουταχῆ.

Ἑκτη πρότασις πρὸς παράδοσιν.

Μετὰ τινὰς ἡμέρας ὁ Ἀρχηγὸς τοῦ Τουρκικοῦ Στόλου Χοσρέφ πασσᾶς ἀπέστειλε προτάσεις περὶ παραδόσεως διὰ τοῦ Κυβερνήτου τῆς εἰς Μεσολόγγιον καταπλευσάσης Ἀγγλικῆς Κορβέτας πλοίαρχου Ἄμποτ αἵτινες ἀπερρίφθησαν. Ἄμα δι' ὡς διεδόθη ἐν τῇ πόλει ὅτι ὁ Ἴμπραϊμ ἀπέστειλε πρεσβείαν πρὸς παράδοσιν τῆς πόλεως καὶ ὅτι τινὲς τῶν Ἀρχηγῶν ἤρχισαν ἀμφιταλαντευόμενοι, ὁ Ἄθαν. Ραζηκότσικας συγκεντρώσας τοὺς ἀρχηγοὺς εἶπεν αὐτοῖς. «Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος σκέπτεται νὰ παραδώσῃ τὸ Μεσολόγγιον θὰ ὀνομασθῆ πόρνη. Εἰς δὲ τοὺς προσελθόντας ἀπεσταλμένους τοῦ Ἴμπραϊμ, οὓς ἐδέχθη οὗτος ὅπως λάβωσι τὴν ἀπάντησιν, ζήτησαντας ὕδωρ, ἐπειδὴ ὁ ἔμπιστός του Δάγλας ἔφερε θολόν, κατόπιν προηγουμένης συνεννοήσεως, ἐρράπισεν αὐτὸν διατάξας νὰ φέρῃ καθαρόν, ὅπερ ἐκ τῶν προτέρων εἶχε διυλίσει ἵνα μὴ καταδειχθῆ εἰς τοὺς Τούρκους ὅτι τὸ Μεσολόγγιον ἐστερεῖτο τῶν ἐπιτηδείων. Μετὰ βραχεῖαν δὲ συζήτησιν μετ' αὐτῶν ἀπορρίψας τὰς προτάσεις τοῦ Ἴμπραϊμ ἀνεφώνησεν ὡς ἱστορεῖ ὁ Ἰούλιος Φάμπρ». Μουσουλμᾶνοι, ἐὰν οἱ Μεσολογγίτες δὲν δυνηθῶσι νὰ ὑπερασπίσωσι τὰ τεῖχη των θὰ ἐγκλεισθῶσι πάντες ἐντὸς τριῶν μεγάλων οἰκιῶν καὶ μαζί σας θὰ ἀνατιναχθῶσι εἰς τὸν ἕρα.

Τὴν 9ην Ἰανουαρίου 1826 κατέπλευσεν εἰς Μεσολόγγιον ὁ ὑπὸ τὸν Μιαούλην Στόλος, ὅστις διὰ ναυμαχίσεως πρὸς τὸν τουρκικόν, κατῶρθωσε νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὸ Μεσολόγγιον τροφὰς διὰ δύο μῆνας καὶ τὴν 26 Ἰανουαρίου ἀπέπλευσεν εἰς Ὑδραν.

Τρίτη ἐπίθεσις κατὰ τοῦ προμαχῶνος Βότσαρη.

Ὁ Ἴμπραϊμ ἐνισχύσας τὰ πολιορκητικὰ ἔργα διὰ τῆς ἀνεγέρσεως τριῶν ἰσχυροτάτων προμαχῶνων, ἀπέναντι τοῦ κέντρου καὶ τῶν δύο ἄκρων τοῦ φρουρίου, καὶ κατασκευάσας καὶ σχεδίας πρὸς ἐπίθεσιν κατὰ τῶν ἐν τῇ λιμνοθαλάσῃ προφυργίων τοῦ Μεσολογγίου, τὴν νύκτα τῆς 10 Ἰανουαρίου 1826 ἐνήργησε κατὰ τοῦ φρουρίου σφοδροτάτην ἔφοδον, ἧς ἡ περιγραφὴ ἐκτίθεται ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ ἐν Μεσολογγίῳ Γενικοῦ Ἀστυνόμου Θ. Θωμίδου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Ἀστυνομίας, τῆς

20 Φεβρουαρίου, δημοσιευθείση εἰς τὸ φύλλον τῆς 5 Μαρτίου τῆς ἐφημερίδος, «Ὁ φίλος τοῦ νόμου» ἔχουσα οὕτως.

«Τὴν νύκτα τῆς 15 τρέχοντος, οἱ ἐχθροὶ πρὸς τὰς 8 ὥρας, ὑπὲρ τὰς 5 χιλιάδας, ὠφελθέντες ἀπὸ τὸ ἀσέληνον αὐτῆς, διὰ τὴν ἐνέργειαν, ἤλθαν μὲ διάφορα ἐργαλεῖα καὶ ὕλην πρὸς ἔγερσιν προμαχώνων, καὶ ἔσπευδον νὰ καταλάβουν τὸ ὑψηλὸν χῶμα, προφυλακτῆριον τοῦ κανονοστασίου τοῦ Μπότσαρη».

Ἡ νυκτοφυλακὴ τῆς θέσεως ταύτης ἔδωκεν ἀμέσως τὸ σύνθημα τῆς πλησιάσεως τῶν ἐχθρῶν, τῆς δὲ σάλπιγγος ἅμα ἠχούσης, ἀμέσως ἄρχισεν ὁ διὰ βομβῶν καὶ τυφεκίων ἀλλεπάλληλος πόλεμος. Μετὰ ἓν τέταρτον τῆς ὥρας ὅμως, μὴ δυνάμενου οἱ Ἕλληνες πλέον νὰ κρατηθῶσιν ὠρμησαν ἐξελθόντες μὲ γυμνὰς μαχαίρας κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἀπὸ τὸ μεγάλο ἐκείνο χῶμα καὶ ἐπιάσθησαν μὲ αὐτοὺς χεῖρας μὲ χεῖρας. Ἡ ἀπροσδόκητος ἐκρηγξις μιᾶς προδιατεθειμένης ὑπονόμου, ὁ ἀντικρουσμός τῶν ρομφαιῶν καὶ αἱ στεντόρειαι κραυγαὶ τῶν ἡμετέρων, τοσοῦτον κατετρόμαξαν τοὺς Ἄραβας καὶ τοὺς διδασκάλους τῶν Γάλλους, ὥστε παραδίδοντες τὰ λογχοφόρα τους ὅπλα, τῶν μὲν πολλοὶ ἐφώναζον «Ἄμὰν καπιτὰν» τῶν δὲ «παρντόν».

Οἱ Ἕλληνες ὅμως, μὴ δυσωπηθέντες, ὅλους ἐπέρασαν ἐν στόματι μαχαίρας, ὅσους εὐρήκαν ἔμπροσθέν των. Αὐτὴ ἢ εἰς χεῖρας μάχη διήρκεσε ἀπὸ τὰς 8 καὶ ἐν τέταρτον τῆς νυκτὸς μέχρι τῶν 5 ὥρῶν τῆς ἡμέρας, οἱ δὲ ἐχθροὶ ἐτράπησαν εἰς αἰσχροὴν φυγὴν, ἀφοῦ ἐξ αὐτῶν ἐθανατώθησαν ὑπὲρ τοὺς 500 καὶ οἱ ἡμέτεροι ἐπέστρεψαν εἰς τὰ ἴδια ἐνδόξως, ἐξ ὧν ἑπτὰ μόνον ἐθανατώθησαν καὶ ἔνδεκα ἐπληγώθησαν ἐλαφρά. Ἐκ τούτων εἶνε καὶ ὁ ἀντιστράτηγος Γιαννάκης Σουλτάνης, ὁ ὁποῖος μὲ τὸν στρατηγὸν Φωτομάραν καὶ ἀντιστράτηγον Γιαννάκη Ραζηκότσικαν, ἔδειξαν εἰς αὐτὴν τὴν μάχην ἀμίμητον ἠρωϊσμόν.

«Μὴ ἀρκούμενοι οἱ ἐχθροὶ εἰς τὴν σημαντικὴν τῶν ταύτην φθορὰν καὶ καταισχύνην, ὠρμησαν μετ' ὀλίγας ὥρας ἀπὸ τὸ ρηθὲν χῶμα, γενομένης δὲ ἐνταῦθα ἐκτάκτου στρατιωτικῆς συνελεύσεως, ἀπεφασίσθη μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου νέα ἐντολή. Οἱ Ἕλληνες ὅμως τὴν ἀπόφασιν μαθόντες ἐκ φήμης, πρὶν ἢ δοθῶσιν αἱ ἀνήκουσαι διαταγαὶ καὶ τὰ συνήθη σημεῖα, ὠρμησαν ἔξω ξιφῆρεις καὶ πιασθέντες πάλιν μὲ τοὺς ἐχθροὺς χεῖρας μὲ χεῖρας, ἐφόνευσαν ἐξ αὐτῶν καὶ ἐπλήγωσαν ὑπὲρ τοὺς 300, καὶ ἔτρεψαν εἰς αἰσχροτέραν τῆς πρώτης φυγὴν τοὺς ἀπὸ τὸν πανικὸν φόβον ἡμιθανεῖς Γαλλοἄραβας, ἔπειτα δὲ βαμμένοι μὲ ἐχθρικὸν αἷμα ἀπὸ κεφαλῆς μέχρι ποδῶν, καὶ φορτωμένοι λάφυρα, ἐπέστρεψαν ὅλοι νικηταὶ καὶ ἀβλαβεῖς ἐκτὸς ἐνὸς μόνου θανόντος».

Συμφιλίωσις τῶν Τούρκων Ἀρχηγῶν.

Ἀποτυχὼν ὁ Ἴμπραϊμ νὰ ἀλώσῃ τὸ Μεσολόγγιον προσῆλθε πρὸς τὸν Κιουταχῆ καὶ ταπεινωμένος ἐδικαίωσεν αὐτὸν καὶ εἶπε. «Ὅ,τι δὲν ἠδυνήθη ἕκαστος χωριστὰ νὰ ἐπιτύχῃ, ἄς τὸ ἐπιτύχωμεν ὁμοῦ». Ὁ Κιουταχῆς ἐδέχθη προθύμως, ὑπὸ τὸν ὄρον ὅμως νὰ γράψῃ ὁ Ἴμπραϊμ πρὸς τὸν Σουλτάνον, περιγράφων αὐτῷ τὸ ἀκατάβλητον τῶν Μεσολογγιτῶν, καθόσον ἐπεκρέματο ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ τοῦ Δαμοκλέους ἢ σπάθη, ὅπερ ἐγένετο ὑπὸ τοῦ δευτέρου ἀσμένως δεκτόν, καὶ οὕτως ἀμφοτέρωθεν ἐναμίλλως ἤρξαντο συνεχῶν καὶ πεισμώνων ἐπιθέσεων, ἀφοῦ προηγουμένως δις καὶ ἐπὶ τριήμερον πυκνῶς καὶ ἀδιαλείπτως ἐβομβάρδισαν διὰ μυριάδων βομβῶν τὴν πόλιν. Ἄλλὰ καὶ πάλιν οὐδὲν κατώρθωσαν οἱ ἀπὸ κοινοῦ ἐπιχειροῦντες Στρατάρχαϊ.

Ἐβδόμη πρότασις πρὸς παράδοσιν.

Οἱ Τούρκοι Ἀρχηγοὶ μετὰ τὰς ἐπανειλημμένας ἀποτυχίας ταύτας, ἀπέστειλαν πρεσβείαν πρὸς τοὺς ἀμυνομένους, ἵνα προτείνῃ αὐτοῖς νὰ παραδώσωσι τὰς κλεῖδας τοῦ φρουρίου, ἀπερχόμενοι ἅπαντες ἔνοπλοι καὶ ἀνενόχλητοι εἰς τὰς Ἰονίους νήσους, ἀποκομίζοντες καὶ πᾶσαν αὐτῶν τὴν κινητὴν περιουσίαν, διότι ἄλλως, κατὰ τὴν φράσιν των, θὰ χαθῶσι καὶ τὰ κόκκαλά των ἐν τῇ πόλει θὰ σπαρῶσι. Τὴν πρεσβείαν ταύτην ἐδέχθη περίπολος σημαντικῶν τοῦ Μεσολογγίου προυχόντων καὶ περιφήμων πολεμιστῶν Τρικούπη, Μπουσμπουρέλη, Μακρουιώτη, Σιδέρη καὶ Τσαγκαράκη. περιπολοῦσα κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην εἰς τὰς ἐπάλξεις τοῦ φρουρίου, ἦτις διὰ τοῦ τελευταίου ἔδωκεν αὐτῇ τὴν ἔκτοτε ἱστορικὴν παραμείνασαν, ὑπερήφανον, ὀριστικὴν καὶ ἀνέκκλητον ἀπάντησιν «Τὰ κλειδιά τοῦ κάστρου οἱ Μεσολογγίται τὰ ἔχομε κρεμασμένα στὴ μπουκα τοῦ καρυοφυλιοῦ μας καὶ ἂν τὰ θέλουν οἱ πασαδες σας ἄς ἔλθουν νὰ τὰ πάρουν. Δὲν μᾶς μέλλει γιὰ τὸ χαμό μας, οὔτε καὶ ἂν τὰ κόκκαλά μας στὴν πόλιν θὰ σπαρθῶσι, διότι ἀπ' αὐτὰ θὰ βγῆ ἡ ἐλευθερία μας».

Τὴν φράσιν ταύτην περιέλαβε ἐν στίχῳ ὁ Ἐθνικὸς ποιητὴς Σολωμὸς εἰς τὸ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν περιλάλητον ποίημα αὐτοῦ, ὅπερ ἔγραφεν ἐν Ζακύνθῳ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, καὶ ὅπερ βραδύτερον ἐθεσπίσθη ὡς ἐπίσημος Ἐθνικὸς Ἑλληνικὸς Ὑμνος.

Κατόπιν καὶ τῆς ἀρνήσεως ταύτης ἀπελπισθέντες οἱ Τούρκοι Ἀρχηγοὶ νὰ ἀλώσωσι τὸ Μεσολόγγιον ἀπὸ ξηρᾶς ἔστρεψαν τὰ ἐνεργείας αὐτῶν πρὸς τὴν θάλασσαν, ἐπιχειρήσαντες τὴν ἄλωσιν τῶν ἐν τῇ λιμνοθαλάσῃ προφυργίων, τῶν νησίδων Βασιλαδίου, Δολμά, καὶ Κλεισόβης.

Τρίτη ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Βασιλαδίου.

Μετὰ τὴν πτώσιν τῶν νησίδων Προκοπανίστου καὶ Κόμματος οἱ Τούρκοι κύριοι γενόμενοι τοῦ Δυτικῆς τμήματος τῆς λιμνοθαλάσσης ἐπανειλημμένας ἐπεχείρησαν ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Βασιλαδίου, δεσπίζοντος τῆς κυριωτέρας πρὸς τὴν λίμνην εἰσόδου, δι' ἧς ἀνεφωδιάζετο τὸ Μεσολόγγιον, ἀλλ' ἀποκρουσθέντες μετὰ σοβαρωτάτων ἀπωλειῶν ἐφησύχαζον.

Τὴν 22 ὅμως Φεβρουαρίου 1826 ὁ Τουρκικὸς στόλος ἀπαρτιζόμενος ἐξ 100 περίπου πολεμικῶν πλοίων καὶ ἐνὸς πλοίου ἀτμοκινήτου ῥυμουλκοῦντος κανονιοφόρους σχεδίας καὶ λέμβους ἐξωπλισμένας ἐνεφανίσθη πρὸ τοῦ Βασιλαδίου

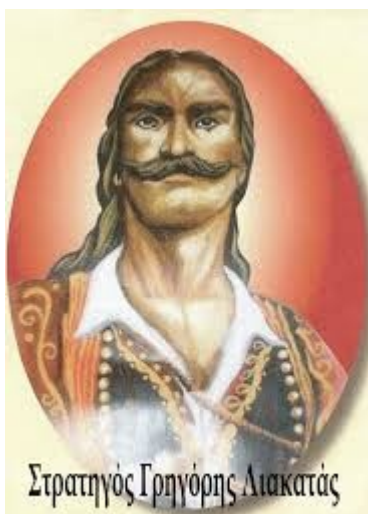
υπερασπιζόμενου υπό 60 πεζών υπό τον Σπύρον Πεταλούδη και 20 πυροβολητών υπό τον Αναστάσιον Παπαλουκά, εν οἷς και ὁ δεκαετής υἱός του Σπύρος και ὁ Ἴταλός πυροβολητής Πασχάλης Γιακομούτσης. Ὁ Τούρκος ναύαρχος ἐπιτεθείς κατώρθωσε νὰ εἰσαγάγῃ τὰ πλοίαρια διὰ τῆς νησίδος Κόμματος εἰς τὴν λιμνοθάλασσαν ἅτινα συνηνώθησαν μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ ὑπαρχόντων.

Ὁ ἐν τῇ λιμνοθάλασση στολίσκος ἀπαρτιζόμενος οὕτω ἐξ 87 πλοιαρίων και κανονιοφόρων σχεδιῶν υπό τοὺς Χουσεῖν Μπέην, γαμβρὸν ἐπ' ἀδελφῇ τοῦ Ἰμπραῖμ, ἐφ' οὗ ἐπέβαινον και περὶ τοὺς 3.000 ὀπλίται, περικυκλώσας τὸ Βασιλάδιον ἤρξατο ἀπὸ τῆς πρωΐας τῆς 23 Φεβρουαρίου σφοδρότατον και πολύωρον κατ' αὐτοῦ βομβαρδισμόν, μεθ' ὃ ἐγγὺς γενόμενοι τῆς εἰσόδου ἀπεβίβασαν, εἰς τὰ ἀβαθῆ τῆς λιμνοθάλασσης τμήματα, στρατεύματα ἅτινα θαλασσοβατοῦντα ἐπετέθησαν πρὸς ἄλωσίν του, και τὰ ὁποῖα ἠρωϊκῶς υπό τῆς δρακὸς τῶν ἀμυνομένων ἀποκρουσθέντα, και μεγίστας ὑποστάνας ἀπωλείας περίτρομα ἐπέστρεψαν εἰς τὰ πλοίαριά των.

Ἡ ἐπίθεσις ἐπανελήφθη δὲ, αἱματηρότατα και αὔθις ἀποκρουσθεῖσα και ἀσφαλῶς πᾶσα νέα ἀπόπειρα καταλήψεως θὰ ἐματαιοῦτο, ἐὰν δὲν συνέβαινε τὸ ἐξῆς τυχαῖον γεγονός, Ὁ μικρὸς υἱός του Παπαλουκά Σπύρος, παρατηρήσας ὅτι ἔν πυροβόλον πλήρες ὄν δὲν ὑπηρετεῖτο παρ' οὐδενός, ἤρπασε δαυλὸν και ἔρριψε τοῦτον ἐπὶ τοῦ ὠπαίου του. Τὸ πυροβόλον ἐξεπυρσοκρότησεν, ἀλλὰ ἐκ τοῦ δαυλοῦ κατέπεσαν ἀνθρακίδια ἀνημμένα δι' ὧν ἀναφθείσα, ἢ κατὰ τὴν μεταφορὰν τῆς πυρίτιδος ἐκ τῆς πυριτιδαποθήκης διασκορπισθεῖσα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους πυριτιδόκονις, μετέδωκε τὸ πῦρ και εἰς τὴν πυριτιδαποθήκην ἥτις ἀνετινάχθη εἰς τὸν ἀέρα. Τὸ γεγονός τοῦτο βραδύτερον διηγείτο ἐν Μεσολογγίῳ ὁ ἴδιος ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς φέρων και ἐπὶ τοῦ προσώπου του μελανὰ ἐκ πυρίτιδος στίγματα.

Τὴν ἔκρηξιν ἐπηκολούθησε γενικὴ και λυσσαλέα τῶν Τούρκων ἐπίθεσις, μεθ' ἣν ὅσου ἐκ τῶν ἀμυνομένων ἀπέμειναν ζῶντες και τὴν τελευταίαν βολὴν ἐπιτυχῶς βάλλοντες, ἐγκατέλιπον τὸ Βασιλάδιον και διευθύνθησαν εἰς τὸ Μεσολόγγιον διὰ τῶν ἀβαθῶν τῆς λίμνης μερῶν πορευθέντες. Ἡ πτώσις τοῦ Βασιλαδίου ἐωρτάσθη υπό τῶν Τούρκων μετὰ μεγίστης χαρᾶς, εὐχῶν και πανηγυρικῶν κανονιοβολισμῶν. Ἀπεστάλησαν δὲ ἔκτακτοι ἀπεσταλμένοι εἰς Κωνσταντινούπολιν και τὰ Τουρκικὰ στρατόπεδα ὅπως ἀναγγείλωσι τὸ σημαντικὸν και χαρμόσυνον γεγονός.

Ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Δολμᾶ.

Στρατηγὸς Γρηγόρης Λιακατιάς

Ὁ Δολμᾶς νησὶς ἀπέχουσα μίαν και ἡμίσειαν ὥραν τοῦ Μεσολογγίου και εἰς ἀπόστασιν 200 περίπου μέτρων Ἀνατολικῶς τῆς Φοινικιάς κειμένη ἀπετέλει τὸ ἀπὸ θαλάσσης προπύργιον τοῦ Αἰτωλικοῦ. Ἐκραγείσης τῆς Ἐπαναστάσεως ὠχυρώθη διὰ χαρακώματος και ἐνὸς πυροβόλου, πρὸς παρεμπόδισιν τοῦ διάπλου τοῦ ἐχθρικοῦ στολίσκου και προστασίαν τοῦ Αἰτωλικοῦ, κατεῖχετο υπό φρουρᾶς ἐκ 200 ἀνδρῶν υπό τὸν ἱπποτικὸν Γρηγ. Λιακατᾶν, τὸν ὠραιότερον τῶν Αἰτωλοακαρνάνων ὀπλαρχηγῶν. Ὑψηλός, εὐρύστερνος, λιγυρός, λάσιος, με κόμην μέλαιναν και μέχρι τῆς ὀσφύος μακράν, με μύστακας μεγάλους, ρίνα ὑπόγρυπον και μέλανας ὀφθαλμούς, πραγματικὸς και γνήσιος τύπος

Αἰτωλικῆς καλλονῆς, ἐπωνομάζετο Κάλεσος, ἐπώνυμον διδόμενον ἐν Αἰτωλίᾳ εἰς τὴν ὠραιότεραν γενεάν τῶν κριῶν. Οὗτος μετὰ τὴν καταστολὴν τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Ἀσπροποτάμου ἔσπευσε μετὰ τῶν δύο ἄλλων ἀρχηγῶν αὐτῆς εἰς τὸ πολιορκούμενον Μεσολόγγιον, καὶ ὁ μὲν πενθερὸς αὐτοῦ Νικ. Στουρνάρης διωρίσθη φρουράρχος Μεσολογγίου, ὁ δὲ Χρῆστος Χατζηπέτρος τῆς Κλεισόβης, αὐτὸς δὲ τοῦ Δολμᾶ.

Σολιμάν πασσᾶς

Μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Βασιλαδίου ἰσχυρὸν Τουρκικὸν ἀπόσπασμα ὑπὸ τὸν Σολιμάν πασᾶν ἐξωμότην Γάλλον Ἀξιωματικόν, ἀποτελούμενον ἐκ 4.000 ἀνδρῶν, ἐπιβαινόντων ἑκατὸν λέμβων καὶ σχεδιῶν, ἐπετέθη τὴν 28 Φεβρουαρίου 1826 κατὰ τοῦ Δολμᾶ, βαλλομένου συγχρόνως καὶ ὑπὸ 18 πυροβόλων, τεταγμένων ἐπὶ τριῶν πυροβολείων ἐπὶ τῆς Φοινικιάς καὶ ἀνατολικῶς τοῦ Δολμᾶ ἀνεγερθέντων.

Οἱ ἀμυνόμενοι ἠρωϊκῶς ἀγωνισθέντες ἀπέκρουσαν τὰς ἐπανειλημμένας ἀπὸ πρωΐας μέχρι τῆς δύσεως τοῦ Ἥλιου ἐπιθέσεις τοῦ ἐχθροῦ βαρυτάτας ὑποστάντος ἀπωλείας, ἃς καὶ ἀμέσως ἀνεπλήρου. Ὅβις ὁμως πεσοῦσα εἰς τὴν πυριτιδαποθήκην ἐπέφερε τὴν ἔκρηξιν αὐτῆς, ἧς ἐπωφεληθεὶς ὁ ἐχθρὸς ἐπετέθη δι' ἀπασῶν τῶν δυνάμεων αὐτοῦ καὶ κατέλαβε τὴν νησίδα.

Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀμυνομένων ἔπεσον, ὁ δὲ ἀρχηγὸς τῶν Λιακατᾶς συλληφθεὶς βαρῦτατα τραυματισμένος, ἀγρίως ὑπὸ τῶν Τούρκων κατεκρεουργήθη, οἱ δὲ ἐλάχιστοι διασωθέντες κολυμβῶντες καὶ θαλασσοβατοῦντες κατέφυγαν εἰς Μεσολόγγιον. Τὴν πτῶσιν τοῦ Δολμᾶ ἐπηκολούθησε καὶ ἡ παράδοσις τοῦ Αἰτωλικοῦ, ὅπερ οἱ Τούρκοι ἐνέπρησαν. Ἐκ δὲ τῶν κατοίκων, ἄλλους μὲν ἀπέσφαξαν, ἄλλους δὲ εἰς δουλείαν ἀπήγαγον καὶ, μόνον ὀλίγοι διεσώθησαν.

Ἐπίθεσις κατὰ τῆς Κλεισόβης.

Μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Βασιλαδίου, τοῦ Δολμᾶ καὶ τοῦ Αἰτωλικοῦ, μόνη ἡ Κλείσοβα ἀπέμεινε τὸ τελευταῖον θαλάσσιον προπύργιον τοῦ Μεσολογγίου, διὰ τοῦ ὁποίου μετεφέροντο ἐν τῇ πόλει αἱ ἐν τῷ σκότει τῆς νυκτὸς μετακομιζόμεναι τροφοί, ὑπὸ τῶν μικρῶν Ζακυνθίων ἰστιοφόρων εἰς τὴν ἀπέναντι νησίδα Τουρλίδα, διερχομένων ἀπαρατηρήτων διὰ μέσου τῶν θαλασσίων κολοσσῶν τοῦ Καπετὰν πασσᾶ, οἵτινες ἔφραττον ὀλοσχερῶς ἀπὸ τοῦ ἀνοικτοῦ πελάγους ἅπασαν τὴν πρὸ τοῦ Μεσολογγίου λιμνοθάλασσαν.

Ἡ Κλείσοβα, ἐκτάσεως τότε ἕξ στρεμμάτων, μὲ τὸν ἱστορικὸν ναὸν τῆς Ἁγ. Τριάδος ἐν αὐτῇ, ἀπέχουσα Ν. Α. τοῦ Μεσολογγίου περὶ τὰ τέσσαρα χιλιόμετρα περιεβάλλετο διὰ προχώματος ὕψους ὀργυιᾶς πρὸς παρεμπόδισιν τῆς διαβρώσεως τοῦ ἐδάφους τῆς ὑπὸ τῆς θαλάσσης. Διὰ τὴν ἀμυναν δὲ αὐτῆς κατεσκευάσθη πρόχειρος προμαχών, ἐφ' οὗ ἐτοποθετήθησαν τέσσαρα πυροβόλα, ἐπὶ τῆς ὀροφῆς δὲ τοῦ Ναοῦ κατεσκευάσθησαν τυφεκῆθραι, ἀφ' ὧν ἔβαλλον οἱ ἀμυνομένοι. Ἐπὶ τοῦ κωδωνοστασίου ἐτάχθησαν οἱ περίφημοι σκοπευταὶ Μπουσμπουρέλης, Στάμος Σιδέρης, Σπῦρος Μακρουιώτης, Σπῦρος Τσαγκαράκης, καὶ Δάτσικας. Παραλλήλως δὲ τῆς περιμέτρου τῆς νησίδος ἐνεπήχθησαν ἕξ σειραὶ πασσάλων εἰς 15 ἑκατοστὰ κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης, πρὸς παρεμπόδισιν τῆς ἀπὸ τῆς ἀκτῆς προσεγγίσεως τῶν ἄνευ τρόπιδος πλοιαρίων καὶ τῶν σχεδιῶν τοῦ ἐχθροῦ.

Τὸ ὄνειρον τοῦ Κίτσου Τζαβέλα.

Κίτσος Τζαβέλας

Ὁ Κίτσος Τζαβέλας ἀρχηγὸς τοῦ ἐπικουρικοῦ κληθέντος σώματος ἐξ ἐπιλέκτων Σουλιωτῶν, τὸ ὁποῖον παρέμενεν ἐν ἐπιφυλακῇ πάντοτε ἐν τῷ Ναῶ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, κατοικῶν παρὰ τὴν Ἀνατολικὴν παραλίαν τῆς πόλεως, ὡς ἐξῆς διηγεῖτο τὴν μετάβασίν του εἰς Κλείσοβαν καὶ τὴν ἀπόκρουσιν τῶν πρὸς κατάληψίν της ἐπιτεθέντων Τούρκων.

«Ἐνῶ ἐκοιμᾶτο, περὶ τὸν ὄρθρον τῆς ἡμέρας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, εἶδε καθ' ὕπνου γυναῖκα μελανειμονοῦσαν, ἣτις προσεγγίσασα, βιαίως ὤθησεν αὐτόν, ἀμέσως δὲ ἀφυπνισθεὶς καὶ μὴ δώσας σημασίαν καὶ προσοχὴν εἰς τὸ ὄνειρον πάλιν ἀπεκοιμήθη. Μετ' ὀλίγον ὅμως ὄνειρεύεται πάλιν τὴν αὐτὴν γυναῖκα, ἣτις προσεγγίσασα καὶ βιαίως αὐτὸν ὤθησασα τῷ εἶπε ζωηρότατα. «Σήκω!». Πάραυτα ἀφυπνισθεὶς ἀνωρθώθη περίτρομος καὶ

συγκεκινημένος, ἐννοήσας δὲ ὅτι τὸ ὄνειρον δὲν ἦτο τυχαῖον ἀνοίξας τὸ πρὸς Ἀνατολὰς παράθυρον τοῦ κοιτῶνος του καὶ καθήσας παρ' αὐτὸ σκεπτικὸς ἐκάπνιζε.

Μόλις δὲ ἡ Ἥως ἤρξατο ὑποφώσκουσα διέκρινε μακρόθεν κατὰ τὴν θέσιν Ἀρμυρηκάκι σκιάς κινουμένας καὶ ὅπλα διαλάμποντα. Τότε ἀδιστακτικῶς ἀντιληφθεὶς ὅτι Τουρκικὸν στράτευμα προήλαυε, κατὰ τῆς Κλεισόβης, καθ' ἧς καὶ ἕτερα συγχρόνως δύναμις ἐκ Βασιλαδίου ἐπήρχετο, ἀφύπνισεν ἀμέσως τοὺς δύο ἐξαδέλφους του καὶ τοὺς τρεῖς ἀνεψιούς του, πάντοτε μετ' αὐτοῦ συνδικοῦντας, καλέσας δὲ καὶ τοὺς ἐν τῇ συνοικίᾳ του τυχαίως κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην περιδιαβάζοντας σημαίνοντας πρὸυχοντας Σπύρον Τσαγκαράκη, Σπύρον Μακρυνιώτην καὶ Στάμον Σιδέρην -ἐπειδὴ δὲν εἶχε καιρὸν νὰ μεταβῇ καὶ παραλάβῃ ἄνδρας ἐκ τοῦ ἐπικουρικοῦ σώματος- καὶ ἐπιβάς πλοιαρίου κυβερνωμένου ὑπὸ τοῦ δεκαεξαετοῦς Ἀναστ. Βορίλλα διεξεπεραιώθη τάχιστα εἰς Κλείσοβαν, ἧς ἡ φρουρὰ ἀνῆλθεν οὕτω εἰς 120 Μεσολογγίτας καὶ εἰς 30 πυροβολητάς, καὶ παρέλαβε τὴν ἀρχηγίαν παρὰ τοῦ Παν. Σωτηροπούλου, τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῆς Χρηστ. Χατζηπέτρου ἀσθενούντος καὶ νοσηλευομένου ἐν τῇ πόλει.

Ἐπίθεσις Κιουταχῆ

Σῶμα Ἀλβανῶν ἐκ 3.500 ἀνδρῶν ἀγόμενον ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Κιουταχῆ ἐπιβαῖνον 60 πλοιαρίων καὶ περικυκλῶσαν τὴν Κλείσοβαν ἐξάκις μετὰ λύσεως προσέβαλε τοὺς ἀμυνομένους συγχρόνως βαλλομένους καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως Γράδος, ὑπὸ 60 μικρῶν πυροβόλων, ἅτινα τὸ μόνον προστατεῦον τὴν νῆσον πλοιαρίον τοῦ Κωστ. Τρικούπη, διατρήσαντα κατεβύθισαν, βαρέως καὶ τούτου τραυματισθέντος.

Ἐφ' ὅσον οἱ ἐπιτιθέμενοι ἐπλησίαζον πρὸς τὴν Κλείσοβαν, τόσοι τὸ πῦρ τῶν ἀμυνομένων καθίστατο πυκνότερον καὶ φονικώτερον. Ὁ δὲ Γεράσ. Τζόρνας ὁ περίφημος τῶν ἀσμάτων τῆς πολιορκίας τραγουδιστῆς διὰ τοῦ ἰδιοκτήτου μικροῦ πυροβόλου πληρωμένου διὰ βολίδων, ἥλων, καὶ λιθαρίων, ἀφειδῶς τοὺς ἐχθροὺς ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἐθέριζεν. Ὁ Κιουταχῆς βλέπων ἄπελπις τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐπιθέσεως καὶ

ἔξαλλος ἐκ τῆς ὀργῆς γενόμενος, ἐπλησίασε πρὸς τὴν Κλείσοβαν, πληγωθεὶς δὲ κατὰ τὸ δεξιὸν γαστροκνήμιον, μετὰ τετράωρον ἀπεγνωσμένην καὶ φονικωτάτην πάλην, περὶ τὴν μεσημβρίαν ἐτρέπη μετὰ τῶν περισωθέντων Ἀλβανῶν του, εἰς ἄτακτον πρὸς τὴν παραλίαν φυγὴν.

Ἐπίθεσις τοῦ Ἰμπραΐμ.

Ἰμπραΐμ πασσᾶς

Μετὰ τὴν οἰκτρὰν ἀποτυχίαν τῆς ἐπιθέσεως τοῦ Κιουταχῆ, ὁ Ἰμπραΐμ, εἰρωνευόμενος τὸν Κιουταχῆν ὡς μὴ κατορθώσαντα νὰ κυριεύσῃ μίαν «ταμπακέρα» ὡς σκωπτικῶς τὴν Κλείσοβαν ἀπεκάλεσε, τὸ ἀπόγευμα τῆς αὐτῆς ἡμέρας διέταξεν ἐπίθεσιν κατ' αὐτῆς.

Τὸ σῶμα τῆς ἐπιθέσεως ἀποτελούμενον ἐκ 3.500 Ἀράβων διοικούμενον ὑπὸ Γάλλων ἀξιωματικῶν, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ γαμβροῦ τοῦ Ἰμπραΐμ Χουσεΐν Βέη, πορθητοῦ τῆς Κάσου, Κρήτης, Πελοποννήσου καὶ Βασιλαδίου, τοῦ Βόναση πασσᾶ πορθητοῦ τῶν Ψαρῶν καὶ τοῦ Σολιμὰν πασσᾶ ἐξωμότου Γάλλου ἀξιωματικοῦ πορθητοῦ τοῦ Δολμᾶ καὶ τοῦ Αἰτωλικοῦ, διαιρεθὲν εἰς δύο τιμήματα τῶν μὲν θαλασσοβατούντων διὰ τῶν ἀβαθῶν μερῶν τῆς λιμνοθαλάσσης, τῶν δὲ ἐπιβαινόντων πλοιαρίων καὶ σχεδιῶν περιζῶσαν τὴν Κλείσοβαν, ἧς ἡ φρουρὰ εἶχεν ἐλαττωθῆ κατὰ 20 φονευθέντας κατὰ τὴν ἐπίθεσιν τοῦ Κιουταχῆ, προσήγγιζε πρὸς αὐτὴν κατὰ μάζας περὶπου 300 ἀνδρῶν ἐκάστης, ἀθρόως ἐθερίζοντο ὑπὸ τῶν ἀμυνομένων.

Ἐκ τῆς μεγάλης φθορᾶς, οἱ ἐπιτιθέμενοι ἐκλονίσθησαν, συνεκρατήθησαν δὲ καὶ προήλασαν, πυροβολούμενοι ὑπὸ τῶν ἀξιωματικῶν διὰ τῶν περιστρόφων των καὶ βομβαρδιζόμενοι ὑπὸ τοῦ στολίσκου. Οὕτω δὲ ἐκ τῶν ὀπισθεν βαλλόμενοι ἀπέλπιδες ἐπετέθησαν, παρ' ὅλας δὲ τὰς ἀπωλείας των, μικροῦ δεῖν κατελάμβανον τὴν Κλείσοβαν, ὅτε ὁ Κίτσος Τζαβέλας τεθορυβημένος ἐκραύγασε πρὸς τοὺς ἐπὶ τοῦ κωδώνοστασίου τεταγμένους σκοπευτὰς εἰπών. «Παλληκάρια κτυπάτε τοὺς κόκκινους» ἐννοῶν τοὺς ἡγουμένους Γάλλους Ἀξιωματικοὺς φέροντας ἐρυθρὰν περισκελίδα. Μόλις δὲ ἀθρόως ἤρξαντο πίπτοντες οὗτοι ἅπαν τὸ στράτευμα ἐκλονίσθη, μετὰ πέντε λυσσαλέας ἐπιθέσεις αἱματηρότατα ἀποκρουσθέν, καθ' ἃς ἐφονεύθησαν ὁ Σουλεϊμὰν πασσᾶς καὶ ὁ ἡγούμενος τῶν κανονιοφόρων λέμβων Βονάσης πασσᾶς βληθεὶς ὑπὸ τοῦ Γκόρπα διὰ τοῦ φορητοῦ του ὄλμου.

Προϊούσης τῆς ἐπιθέσεως αἰσθητῶς εἶχον ἐξαντληθῆ τὰ πυρομαχικὰ καὶ ἐπῆλθε τελεία ἔλλειψις ὕδατος, οὗ ἔνεκα ἡ θέσις τῶν ἀμυνομένων κατέστη κρισιμοτάτη. Ἄλλ' ὁ δεκαεπταετῆς Ζαφείρης, υἱὸς τοῦ προύχοντος Μεσολογγίτου Ν. Ράπεση πληρώσας πλοιάριον ἐκ βυτίων ὕδατος καὶ πυρομαχικῶν καὶ θαλασσοβατῶν μέχρι τοῦ λαιμοῦ, ἐντὸς τοῦ ὕδατος εὐρισκόμενος καὶ κρυπτόμενος ὀπισθεν τῆς πρύμνης τοῦ πλοιαρίου, ὠθῶν διὰ τῶν χειρῶν τοῦτο, καὶ διελθὼν διὰ μέσου τῶν ἐπιτιθεμένων σῶος «καὶ ἀκέραιος κατέφθασεν εἰς τὴν Κλείσοβαν καὶ ἀπεβίβασε σκιρτῶν καὶ ἀγαλλόμενος τὸ σωτήριον φορτίον του, τοὺς Τούρκους ἐμπαίζων καὶ χλευάζων. Ὁ δὲ Τζαβέλας ἔνδακρος σπεύσας ἐνηγκαλίσθη τὸν τολμηρὸν σωτῆρα νεανίσκον καὶ φιλοστόργως καὶ ἐν συγκινήσει αὐτὸν ἠσπάσθη.

Ὁ Χουσεῖν Βέης βλέπων κλονισθέντας καὶ δειλιάσαντας τοὺς Ἄραβας, ἔξω ἑαυτοῦ γενόμενος καὶ ἀφρίζων ἐκ λύσσης, πρὸς ἐνθάρρουνσιν αὐτῶν, προήλασεν ἀλαζονικῶς καὶ προσήγγισε πρὸς τὴν Κλείσοβαν, ἐπιβαίνων πρασίνου πλοιαρίου, πράσινην καὶ οὗτος φέρων στολήν. Ὁ δὲ Τζαβέλας τεταραγμένος καὶ ἐκνευρισμένος ἐκ τῆς τετραώρου σκληρᾶς καὶ ἀπεγνωσμένης πάλης, εὐθύς ὡς εἶδεν αὐτὸν προσεγγίζοντα, καλέσας διατόρως ὀνομαστὶ τοὺς πεφημισμένους σκοπευτὰς Σωτηρόπουλον, Μπουσμπουρέλην, Σιδέρην, Μακρυνιώτην, Τσαγκαράκη καὶ Δάτσικαν καὶ δακτυλοδεικτήσας τὸν Χουσεῖν Βέην εἶπε «Παλληκάρια κτυπάτε τὸν πράσινον ἄλλως χαθήκαμε», τὸν ὁποῖον, ἅμ' ἔπος ἅμ' ἔργον πυροβολήσαντες, ἔριψαν ἐν τῇ λίμνῃ νεκρόν. Οἱ Ἄραβες ἰδόντες τὸν ἀρχηγὸν αὐτῶν πίπτοντα νεκρόν, προτροπάδην πρὸς τὴν ἀκτὴν ἐκ πανικοῦ ἐτράπησαν.

Ὅτι ἐπηκολούθησεν εὐθύς ἀμέσως εἶνε ἀνώτερον πάσης φαντασίας καὶ ὑπερβαίνει πᾶσαν περιγραφὴν. Οἱ ἀμυνόμενοι ἀνασπώσαντες τὰς πάλας καὶ ἐφορμήσαντες ἔθραυσαν κυριολεκτικῶς ταύτας ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν φευγόντων Ἀράβων, ἀποσπᾶσαντες δὲ τελικῶς καὶ τοὺς πασσάλους τῶν ἰχθυοτροφείων, τοὺς ἐμπεπηγμένους ἐν τῇ λίμνῃ, διέφθειραν πολλοὺς ἐξ αὐτῶν ὡς καὶ τοὺς εἰς τὰς περὶ τὴν Κλείσοβαν νησίδας καταφυγόντας. Ἡ ἐπελθοῦσα δὲ νύξ ἔθηκε τέρμα εἰς τὴν σφαγὴν. Τόσος δὲ πανικὸς εἶχε καταλάβει τοὺς Τούρκους, ὥστε ἐὰν οἱ πολιορκούμενοι ἐπεχείρουν τὴν ἔξοδον τὴν νύκτα ἐκείνην ἀσφαλῶς ἅπαντες θὰ ἐσώζοντο.

Οἱ φονευθέντες κατὰ τὰς δύο ἐπιθέσεις ἀνῆλθον εἰς 1.500, οἱ δὲ πληγωθέντες εἰς 2.500 τόσον δὲ αἷμα ἔρρευσε καὶ τόσα ἦσαν τὰ πτώματα ὥστε ἡ λιμνοθάλασσα κατέστη κατέρυθρος, οἱ δὲ κάτοικοι ἐπὶ μακρὸν χρόνον δὲ ἔτρωγον ἰχθῦς, διότι ἐθεώρουν αὐτοὺς μεμολυσμένους ὡς ἐκ πτωμάτων τρεφομένους. Ὁ δὲ Ἴμπραϊμ μετὰ τὴν ἦτταν ταύτην, κλεισθεὶς ἐν τῇ σκηνῇ του, ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας οὐδένα ἐδέχθη.

Οὕτως ἐτερματίσθη ἡ μεγαλειώδης, ἡ ἀξιωματικὴ, ἡ πραγματικὴ γιγαντομαχία τῆς Κλείσβης, καθ' ἣν 120 ἀληθεῖς γίγαντες Μεσολογγίται ἦλθον εἰς χεῖρας πρὸς 6.000 Ἀλβανοὺς καὶ Αἰγυπτίους, σφοδρῶς δὲ καὶ ἀποτελεσματικῶς κεραυνοβολούμενοι ὑπὸ 60 κανονιοφόρων λέμβων, μόλις 30 ἀπολέσαντες, ἤραντο νίκην ἐπίσημον, ἂν ὄχι καὶ ἀνωτέραν, τῆς τοῦ Λεωνίδα ἐν θερμοπύλαις, ἀλλὰ μὲ τὸ τρίτον τῶν τριακοσίων.

Μετὰ τὴν δεινὴν ταύτην ἦτταν των, ὁ Κιουταχῆς καὶ ὁ Ἴμπραϊμ παρητήθησαν πάσης τοῦ λοιποῦ κατὰ Ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν ἐπιχειρήσεως καὶ ἀνέθηκαν πάσας αὐτῶν τὰς ἐλπίδας εἰς τὴν διὰ τῆς πείνης ἄλωσιν τοῦ ἀκαταδαμάστου Μεσολογγίου.

Μετά τινος ἡμέρας κατέπλευσε πρὸ τοῦ Μεσολογγίου ὁ Ἑλληνικὸς στόλος. Ἐπειδὴ ὅμως ἦτο ἀσθενὴς καὶ ὁ κατὰ θάλασσαν ἀποκλεισμὸς ὑπὸ τοῦ κραταιοτάτου Τουρκικοῦ στόλου ἦτο στενὸς καὶ ἀδιαπέραστος, μὴ δυνηθεὶς εἰς οὐδεμίαν μετὰ τῆς φρουρᾶς νὰ ἔλθῃ συνεννόησιν ἀπέπλευσεν ἄπρακτος.

Κατόπιν τῶν γεγονότων τούτων καὶ μετὰ τὴν ματαίαν ἀναμονὴν ἐπικουρίας καὶ ἐπισιτισμοῦ ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου, ἐξαντληθέντων δὲ ἀπάντων τῶν πόρων καὶ παντὸς τροφίμου, καὶ ἀφοῦ ἔφαγον ἵππους, ὄνους καὶ ἅπαντα τὰ ἀκάθαρτα ζῶα, κύνας, γαλαῖς καὶ μῦς καὶ τοὺς ἀλμυροὺς θάμνους τῆς λίμνης, τέλος δὲ καὶ αὐτὰ τὰ καττύματα τῶν ὑποδημάτων, μείναντες δὲ κυριολεκτικῶς ἐπὶ ἑξαήμερον ὀλοτελῶς ἄνευ τροφῆς καὶ κατατρυχόμενοι συγχρόνως ὑπὸ τῶν ἐνσκηψασῶν ποικίλων λοιμωδῶν

νόσων, πεινῶντες, γυμνητεύοντες, ριγοῦντες, νοσοῦντες, χλωμοὶ καὶ λιπόσαρκοι, ἐσύροντο ἀνὰ τὰς ὁδοὺς τῆς χειμαζομένης πόλεως φασμάτων σκιαί.

Καὶ ὅμως, τὸ σθένος, ἡ τόλμη, ἡ φιλοπατρία, ἡ εὐσχήμων ἀνδροπρέπεια καὶ τὸ ἠθικόν των οὔτε κατὰ κεραίαν ἐμειώθησαν οὔτε κατ' ἐλάχιστον ἐκλονίσθησαν, ἀλλ' ἔμειναν ἀσάλευτοι καὶ ἀσάλευτα ἔμειναν καὶ τὰ χαρακώματα αὐτῶν, οἱ ἀθάνατοι Μεσολογγῖται, οἱ ἐλεύθεροι πολιορκημένοι.

Συμβούλιον τῶν ἀρχηγῶν

Ἔνεκα τῆς κρισιμοτάτης καταστάσεως ταύτης, οἱ ἀρχηγοὶ ἀπορρίψαντες ἀπάσας τὰς περὶ παραδόσεως προτάσεις τῶν Τούρκων, καὶ περὶ μὴ ἐχούσας ὄρους βαρεῖς καὶ ταπεινωτικούς, ἀπεφάσισαν νὰ ἐνεργήσωσιν ἔξοδον, τρέφοντες τὴν ἐνδόμυχον ἐλπίδα, τῇ συμπράξειν καὶ τῶν ἔξωθεν Ἀρχηγῶν, νὰ καταστρέψωσι τοὺς Τούρκους καὶ ἐν Μεσολογγίῳ νὰ παραμείνωσιν ἐλεύθεροι, νικηταὶ καὶ τροπαιοῦχοι.

Ο Ἐπίσκοπος Ἰωσήφ Ρωγῶν καὶ
Κοζύλης, (Κασόλα)

Τούτων ἔνεκα συμβούλιον συγκροτήσαντες οὗτοι ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ὑπερόχου ἐπισκόπου Ρωγῶν Ἰωσήφ, ἀπεφάσισαν τὴν ἔξοδον διὰ τὴν νύκτα τῆς 10ῆς Ἀπριλίου 1826, Κυριακὴν τῶν Βαΐων. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς διασκέψεως ταύτης ὁμὰς πολεμιστῶν διελθοῦσα ἔξωθεν τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος καὶ μαθοῦσα τὰ ἀποφασισθέντα, εἰσώρμησαν ἐξηγριωμένου ἐν τῷ ναῷ καὶ ἠξίωσαν ἀπειλητικῶς ἀπὸ τοὺς συνεδριάζοντας Ἀρχηγοὺς νὰ σφαγῶσι προηγουμένως ἅπαντα τὰ γυναικόπαιδα, ἵνα μὴ αἰχμαλωτισθῶσι καὶ ἀτιμασθῶσιν ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἔπειτα νὰ ὁρμήσωσι πρὸς τὴν ἔξοδον.

Ἐν μέσῳ δὲ μεγίστης ὀχλοβοῆς καὶ σφοδροτάτων ἀντεγκλήσεων οἱ νεώτεροι τῶν ἀρχηγῶν ἤρχισαν ἀποκλίνοντες πρὸς τὴν γνώμην τῶν πολεμιστῶν, ὅτε οἱ συνετώτεροι ἐξ αὐτῶν Νότης Βότσαρης, Ἀθανάσιος Ραζηκότσικας καὶ τινες ἄλλοι, βλέποντες προφανῆ καὶ ἄμεσον τὸν φοβερὸν κίνδυνον, παρεκάλεσαν τὸν Σεβάσμιον ἐπίσκοπον Ρωγῶν Ἰωσήφ νὰ παρέμβῃ, μόνον παρ' αὐτοῦ ἐλπίζοντες τὴν πρόληψιν καὶ ἀποσόβησιν τῆς ἀποτροπαίας καὶ πρωτακούστου σφαγῆς ταύτης.

Οὗτος εἰσελθὼν ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ναοῦ καὶ λαβὼν ἀνὰ χεῖρας τὸν ἐσταυρωμένον ἐξῆλθεν εἰς τὴν ὠραίαν πύλην. Ἐπὶ τῇ θέᾳ τοῦ θεανθρώπου πάραυτο νεκρικὴ ἐπῆλθε σιγή, καθ' ἣν δι' ἐνθέου ἐκκλήσεως καὶ γλυκυτάτης προσλαλιᾶς, εἰπὼν σὺν τοῖς ἄλλοις ὅτι «Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀνήκει μόνον εἰς τὸν θεόν» ἐπρόλαβεν ὁ ἀείμνηστος ἱεράρχης τὴν ἀγρίαν καὶ ἀπάνθρωπον σφαγὴν, τῶν πολεμιστῶν, τῶν ὁποίων τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα ἦτο λίαν ἀνεπτυγμένον καὶ ζωηρόν, παραιτηθέντων τῆς τοιαύτης ἀποφάσεως.

Προετοιμασία τῆς ἐξόδου.

Ἀθανάσιος Ραζηκότσικας

Τῇ ἀποφάσει τῶν ἐν Μεσολογγίῳ ἀρχηγῶν, ὁ Ἀθανάσιος Ραζηκότσικας ἀπέστειλε τοὺς Μεσολογγίτας Πάνον Λαδᾶν διὰ ξηρᾶς καὶ Κανάταν διὰ θαλάσσης πρὸς τοὺς εἰς Πλάτανον Ἀρχηγούς Καραϊσκάκην καὶ Κώσταν Βόσαρην, εἰδοποιῶν αὐτοὺς περὶ τῆς ἀποφασισθείσης ἐξόδου καὶ τῆς ἡμέρας καὶ ὥρας τῆς ἐπιχειρήσεως αὐτῆς, ζητῶν τὴν σύμπραξιν αὐτῶν. Οἵτινες συγκατατεθέντες εἰς τοῦτο συνέστησαν νὰ μὴν ἀρχίσῃ ἡ ἐξόδος πρὶν αὐτοὶ προσβάλλωσι τοὺς Τούρκους ἐκ τῶν νώτων.

Τὸ τραγικὸν μεγαλεῖον τῶν προηγηθέντων τῆς ἐξόδου ὑπερβαίνει ἀληθῶς πᾶσαν φαντασίαν καὶ ὑπερβάλλει πᾶσαν περιγραφὴν. Ἡ δὲ πλουσιωτάτη Ἑλληνικὴ γλῶσσα στερεῖται πράγματι τῶν καταλλήλων λέξεων πρὸς ἀκριβῆ διερμηνευσιν καὶ ἐπαρκῆ ἀναπαράστασιν τῆς αὐτοθυσίας, τῆς φιλοπατρίας, τῆς ἀφαντάστου εἰκόνας τῆς πρωτοφανοῦς περιφρονήσεως τῶν Μεσολογγιτῶν καὶ

τῶν Μεσολογγιτισσῶν πρὸς τὸν θάνατον.

Ἀπεριγράπτως συγκινητικὴ ἐγένετο ἡ λειτουργία τὴν ἡμέρα τοῦ Λαζάρου, καθ' ἣν μετέλαβον πάντες καὶ πᾶσαι τῶν ἀχράντων μυστηρίων καὶ ὁ Ἀθαν. Ραζηκότσικας ἐξήγησεν αὐτοῖς τὴν διάταξιν τῆς φάλαγγος τῶν Μεσολογγιτῶν, ἣν τὸ ἐξῆς δημοτικὸν ᾄσμα διέσωσε.

Θανάσης Κότσικας φώναξε, Θανάσης Κότσικας λέει
 Ἀδέρφι' ἄς πολεμήσουμε τοὺς Τούρκους σὰ λιοντάρια
 Καὶ τὸ γιουροῦς' ἄς κάμωμε, πᾶς καὶ διαβοῦμε πέρα
 Κι' εἰς τρεῖς κολόνες δυναταῖς εἰς τρεῖς νὰ χωρισθοῦμε
 Μπροστὰ ἢ κολόνα ἢ δυνατὴ, ἢ ἀδύνατη στὴ μέση
 Καὶ παραπίσω τὰ παιδιὰ μὲ τὰ σπαθιὰ βγαλμένα
 Νὰ στέκωνται νὰ πολεμοῦν, νὰ βοηθοῦν τοὺς ἄλλους.
 Αὐτὰ καλὰ εἶν' ἀρχηγὲ κι' ὅλα θὰ τὰ δεχοῦμε
 Οἱ λαβωμένοι κι' οἱ ἄρρωστοι αὐτοὶ τί θέλα γίνουιν;
 Μ' αὐτοὺς ἐγὼ θέλα χαθῶ, ἐγὼ θέλα πεθάνω
 Ἀφοῦ σκοτώσω τὴν Τουρκιὰ καὶ δὲ θὰ μείνη ἄλλο.

Τὸ ἀπόγευμα δὲ τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων ὁ ἀδελφὸς ἠσπάζετο τὴν ἀδελφήν, ὁ μνηστὴρ τὴν μνηστὴν, ὁ σύζυγος τὴν σύζυγον καὶ οἱ γονεῖς τὰ τέκνα. Τὰ δὲ τὰ νήπια ἐποτίσθησαν ναρκωτικῶν, ἵνα μὴ διὰ τῶν κλαυθμηρισμῶν των ποοδώσωσι πρὸ τῆς ὥρας τὴν ἐξοδον.

Ἐν τῶν πολιορκουμένων, οἵτινες ἀνήρχοντο περίπου εἰς 5.000 μαχητὰς, 1.000 ἐργάτας καὶ 5.000 γυναικόπαιδα, οἱ ἀσθενεῖς, οἱ πληγωμένοι, οἱ ἐξηντημένοι καὶ μὴ δυνάμενοι νὰ ἔλθωσιν εἰς ἀγῶνα στήθος πρὸς στήθος, διερχόμενου διὰ μέσου τῶν Τουρκικῶν φαλάγγων, καὶ διαβαίνοντες διὰ πολλῶν Τουρκικῶν χαρακωμάτων, ἀπεφάσισαν νὰ παραμείνουν. ἐν τῇ πόλει καὶ νὰ ἀντισταθῶσιν ὅσῳ τὸ δυνατόν

περισσότερον καὶ ἀποτελεσματικώτερον, ἐφοδιαζόμενοι μὲ ἄφθονα πυρομαχικὰ καὶ βυτία πλήρη πυρίτιδος.

Οὕτως, ἄλλοι μὲν ἐνεκλείσθησαν εἰς τὰς ἰσχυροτέρας τῶν οἰκιῶν ἀμυντικῶς καταρτισθείσας, ἄλλοι δὲ εἰς τὸν ἀνεμόμυλον καὶ τὸ Διοικητήριον. Εἰς ἀνάπηρος παρέμεινε ἐν τῇ παρὰ τὸν προμαχῶνα Βότσαρη πυριτιδαποθήκη. Ὁ δὲ Χρῆστος Καψάλης εἰς τὴν ἐν τῇ πόλει μεγάλην πυριτιδαποθήκην μετὰ τῶν γερόντων καὶ τῶν ἀσθενῶν ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παιδῶν, ἀποφασιστικῶς καὶ ἠρέμως τοὺς Τούρκους ἀναμένοντες.

Τὸ σχέδιον τῆς ἐξόδου

Κατὰ τὸ σχέδιον τῆς ἐξόδου -ἣτις εἶχε καταδοθῆ πρὸς τοὺς Τούρκους πρὸ δύο ἡμερῶν παρὰ Βουλγάρου αὐτομόλου- ἅμα τῇ ἐπιθέσει τῶν ἔξωθεν κατὰ τῶν νώτων τῶν Τούρκων, τὰ μὴ ἐντόπια σώματα θὰ ἐπετίθεντο κατὰ τῆς Δυτικῆς, ἐκ τῶν δύο πρὸ τῆς Ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ φρουρίου περιβολῶν, ἵνα περισπάσωσι πρὸς τὰ ἐκεῖ τὴν προσοχὴν τῶν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ περιβολῇ Τούρκων. Ἐκ τῶν Μεσολογγιτῶν οἱ ὅποιοι θὰ παρέμενον μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς εἰς τοὺς προμαχῶνας καὶ τὰ πυροβολεῖα, ἐξακολουθοῦντες νὰ βάλλωσιν, ἵνα μὴ ἀντιληφθῆ ὁ ἐχθρὸς ἐπικειμένην τὴν ἔξοδον, 500 ἐπίλεκτοι ὑπὸ τὸν Ἀθανάσιον Ραζηκότσικαν θὰ ἐξέδραμον πρὸς κατάληψιν τῆς Ἀνατολικῆς περιβολῆς, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς διελεύσεως ἀνατολικώτερον αὐτῆς τῶν γυναικόπαιδων, τὰ ὅποια θὰ ἐξήρχοντο συνοδευόμενα ὑπὸ τῶν λοιπῶν Μεσολογγιτῶν καὶ τοῦ σώματος τοῦ Μακρῆ.

Ἡ ἔξοδος

Περὶ τὴν 7 ὥραν ἑσπερινὴν ἐξῆλθον οἱ μὴ ἐντόπιοι, διὰ τῶν τεσσάρων γεφυρῶν αἵτινες ἐτοποθετήθησαν ἐπὶ τῆς τάφρου καὶ ἔπασαν πρηνεῖς ἐν τῷ χώρῳ τῷ μεταξὺ τάφρου τοῦ φρουρίου καὶ τῆς πρὸ τῆς Δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς προτάφρου, ἀναμένοντες τὸ σύνθημα τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐκ τῶν νώτων προσβολῆς τῶν Τούρκων.

Ἐπὶ ὥραν δὲ ἀναμείναντες, μὴ δοθέντος τοῦ σημείου καὶ τινων φονευθέντων ἐν τῷ μεταξύ, ἐξαίφνης ἀναστάντες καὶ ἀναβοήσαντες « Ἐμπρός! Θάνατος εἰς τοὺς βαρβάρους, » ἐφώρμησαν διὰ μέσου τῶν δύο Τουρκικῶν περιβολῶν, τὰς ὁποίας εἶχον

έγκαταλείπει οί έν αύταις φυλάσσοντες έχθροί, προσελκυσθέντες έκ τών φωνών τών γυναικόπαιδων, πρὸς τήν Ἀνατολικήν πλευράν τοῦ φρουρίου, δηλαδή πρὸς τὸ μέρος ὅπου ἔμελλον νά ἐξέλθουν οί Μεσολογγίται. Καί διὰ τοῦτο τὰ μὴ έντόπια σώματα διελθόντα ἀκαταδίωκτα, ἀσημάντους εἶχον κατά τήν ἔξοδον ἀπωλείας.

Νότης Βότσαρης (Μπότσαρης)

Εἰς ἀπόστασιν δὲ ἡμισείας ὥρας ἀπὸ τὸ Μεσολόγγιον προσεβλήθησαν ὑπὸ τοῦ Τουρκικοῦ ἱππικοῦ ἐξ Εὐηνοχωρίου ὀρμηθέντος, ὅτε ὁ Νότης Βότσαρης διέταξε τήν συσπείρωσιν αὐτῶν εἰς πυκνοτάτην μᾶζαν καί εὐθὺς ὡς οί Τοῦρκοι ἱππεῖς προσήγγισαν, ἐξέβαλον συγχρόνως ἅπαντες τήν περίφημον τῶν Σουλιωτῶν πολεμικήν ἰαχήν «Ντέρα ὦ Μπούρα, πὲρ Μετὰ» ἥτοι Ἀτρόμητα παλληκάρια ἐπάνω τους! Αὐτὴ τόσο βροντώδης, αἰφνιδία καί καὶ καταπληκτικὴ ἦτο, ὥστε οί ἵπποι πτοηθέντες ἀφηνίασαν καί ἀνορθωθέντες ἐπὶ τῶν ὀπισθίων, πρὸς τὰ ὀπίσω ἀνεστράφησαν, πολλοὺς δὲ τῶν ἀναβατῶν ἀνατρέψαντες καί ποδοπατήσαντες, ἀτάκτως ἀνά τήν πεδιάδα διεσκορπίσθησαν.

Μεθ' ὃ εἰς δύο φάλαγγας τελικῶς διαιρεθέντες ὑπὸ τὸν Κίτσον Τζαβέλαν καὶ Νότην Βότσαρην ἀνενόηλοι προήλασαν, γνωρίζοντες δὲ ὅτι οί ἔξωθεν δὲν εἶχον κατέλθει, ὡς ἐπροσυμφωνήθη εἰς Ἀγ. Συμεῶνα, ἐτράπησαν εὐθὺ πρὸς Δερβέκισταν καὶ Πλάτανον.

Οἱ δὲ Μεσολογγίται ὀπλίται καὶ πυροβοληταί, οἱ ὅποιοι κατά τὸ σχέδιον τῆς ἐξόδου παρέμειναν μέχρι τελευταίας στιγμῆς εἰς τοὺς προμαχῶνας καὶ τὰ πυροβολεῖα, ἀνταποκρινόμενοι εἰς τὸ ἀκατάπαυστον καὶ σφοδρὸν πῦρ τῶν ἐχθρικών τοιούτων, μὴ πληροφορηθέντες τὰ συμβάντα καὶ νομίσαντες ὅτι, εἶχον προσβληθῆ οί Τοῦρκοι καὶ ἐκ τῶν νώτων, ὡς ἐκ τοῦ θορύβου τῶν ἐπερχομένων ἐχθρῶν πρὸς κατάληψιν τῆς πόλεως, ἐξ ὧν ἄλλου εἶχον σπεύσει πρὸς καταδίωξιν τῶν προεξεληθόντων μὴ έντοπίων, ἅμα ἐγένετο ἀντιληπτὴ ἡ διαφυγὴ των, ἐξώρμησαν καὶ οὔτοι, προπορευομένων τῶν 500 τῶν ὀρισθέντων πρὸς κατάληψιν τῆς Ἀνατολικῆς περιβολῆς καὶ ἐπομένων τῶν λοιπῶν έν οἷς καὶ πολλὰ Μεσολογγίτισσαι ἔνοπλοι, αἱ γενναίως καὶ ἰσοτίμως μὲ τοὺς ἄνδρας ἀγωνισθεῖσαι, μετὰ τοῦ σώματος τοῦ Μακροῦ, προστατευόντων τὰ ἀκολουθοῦντα γυναικόπαιδα.

Οἱ προπορευόμενοι 500 εὐρεθέντες ἀνεπίστως πρὸ τοῦ ὄγκου τῶν ἐπερχομένων Τοῦρκων, ἐφορμῶσι μὲ γυμνάς τὰς πάλας ὅπως τοὺς διασπάσωσι καὶ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν Ἄθαν. Ραζηκότσικας, εἰς τήν προβλεπτικότητα τοῦ ὀποίου, τὸν ένθουσιῶντα πατριωτισμὸν τὸ ἀκλόνητον θάρρος, τήν ἀκαταδάμαστον πρὸς πᾶσαν συνθηκολόγησιν ἀντίδρασιν, καὶ τήν ἀπεριόριστον πρὸς αὐτὸν τῶν συμπολιτῶν του πεποίθησιν, ὀφείλεται κατά τὸ μέγιστον ἡ ἐποποιία τοῦ Μεσολογγίου, φονεύεται. Ὁ θάνατός του συγκλονίζει! Οὐχ' ἦττον οὔ πολλοὶ τῶν πεντακοσίων νικηφόρως ἐξακολουθοῦσι τὸν ἀγῶνα καὶ διασπαθίζοντες τοὺς ἐκπλήκτους πρὸ τῆς τόσης τόλμης ἐχθροὺς διέρχονται ἀνά μέσον τῶν πυκνῶν αὐτῶν φαλάγγων -Ὁ πίναξ τῆς ἐξόδου, ὁ μετὰ ἐπισταμένην καὶ ἐπιτόπιον μελέτην ὑπὸ τοῦ ζωγράφου Βρυζάκη γραφεῖς, τήν τρομερὰν καὶ πρωτοφανῆ ταύτην στιγμήν τῆς ἐξόδου πιστῶς καὶ ἐπακριβῶς ἀποδίδει-. Τινὲς ὅμως τούτων

βλέποντες ὅτι ἀπεχωρίσθησαν τῶν προεξεληθόντων μὴ ἐντοπίων καὶ ὡς ἐκ τοῦ ὀλιγαριθμοῦ τῶν, ἀδύνατον τὴν διάσπασιν τοῦ ἐχθροῦ νομίσαντες, ἐφώναξαν «ὀπίσω! ὀπίσω! εἰς τοὺς τόπους σας εἰς τὰ κανονοστάσια» προτιμήσαντες νὰ ἐπιστρέφουν εἰς τὴν πόλιν καὶ ἐπὶ τῶν προμαχόνων καὶ τῶν πυροβολείων ἀγωνιζόμενοι νὰ εὕρωσιν ἐνδοξότερον θάνατον, συμπαρασύραντες κατὰ τὴν ἐπιστροφήν τῶν πολλοὺς ἐκ τῶν ἀκολουθούντων καὶ ἐκ τῶν γυναικοπαίδων, ἐν ἀταξίᾳ καὶ ταραχῇ ἣν ἐπηύξησε καὶ ἡ θραῦσις μιᾶς τῶν γεφυρῶν δι' ὧν διήρχοντο.

Ἐν τούτῳ τῷ μεταξύ, ἐκ τῆς ἀφυλάκτου ἀφεθείσης Δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ φρουρίου, ἀθρόως εἰσῆλθον εἰς τὴν πόλιν οἱ ἐχθροὶ καὶ συνεκρούσθησαν μὲ τοὺς ἐπὶ τῆς διόδου καὶ ἐντὸς τῆς πόλεως ἐπανακάμφαντας Μεσολογγίτας. Σχεδὸν ἅπαντες οἱ πυροβοληταί, οἱ ἀλκιμώτεροι καὶ δυνατώτεροι τῶν Μεσολογγιτῶν τυγχάνοντες καὶ συνοδεύοντες καὶ ὑπερασπιζόμενοι τὰ γυναικόπαιδα, μετ' ἀπαραμίλλου γενναιότητος, ἀνδροπρεπείας καὶ αὐτοθυσίας ἔπεσον, εἰς χεῖρας πρὸς τοὺς Τούρκους ἐλθόντες, ἀφ' οὗ ὡς ποταμὸς πλημμυρήσας τὸ αἷμα τῶν ἐχθρῶν ἔρρευσε.

Πολλοὶ ἐκ τῶν Μεσολογγιτῶν καὶ πολλαὶ Μεσολογγίτισσαι μικρὰς εἰκόνας τῆς θεοτόκου κρατοῦσαι, ὧν ἀρκετοὶ ἔνοπλοι, ἐνωθέντες μετὰ τοῦ σώματος τοῦ Μακρῆ καὶ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν πλέον αὐτοῦ, ἐφώρμησαν μετὰ τῶν Ζυγιωτῶν αἱ μὲν ἄνδρες κραυγάζοντες ἰσχυρῶς Ζήτω. ἡ Ἑλλάς! Ζήτω. ἡ Ἐλευθερία, αἱ δὲ γυναῖκες, Βοήθει Θεοτόκε! Βοήθει Παντοδύναμε! καὶ ἀκάθεκτος πύρινος ποταμὸς, μετ' ἀφαντάστου θάρρους καὶ ἀπαραμίλλου πολεμικοῦ μένους, διασχίζοντες καὶ ἀφειδῶς φονεύοντες τοὺς φανατικῶς καὶ λυσσωδῶς ἀντιτασσομένους πολυαρίθμους ἐχθροὺς, κατηθύνθησαν γοργῶς πρὸς τὴν μονὴν τοῦ Ἀγ. Συμεῶνος ἔνθα ἀντὶ νὰ εὕρωσιν, ὡς ἤλπιζον ἀναμένοντας τοὺς εἰς Πλάτανον Ἀρχηγούς, οἵτινες δυστυχῶς καὶ ἀπροσδοκῆτως δὲν εἶχον κατέλθει μετὰ τῶν σωμάτων αὐτῶν, εὔρον ἐνεδρεύοντα τὸν Μουστᾶ Βέην, ἡγούμενον ἰσχυροῦ σώματος Ἑλληνοφώνων Ἀλβανῶν ἰππέων καὶ πεζῶν, μετὰ τῶν ὁποίων, ἐκ τῆς γλώσσης ἐξαπατηθέντες καὶ ἀνύποπτοι πλησιάσαντες καὶ ἀπροσδοκῆτως προσβληθέντες, ἤλθον εἰς ἀγῶνα στήθος πρὸς στήθος καθ' ὃν, αἱ ἔνοπλοι Μεσολογγίτισσαι ἐθαυματούργησαν καὶ πολλοὶ καὶ πολλαὶ ἐξ αὐτῶν ἔπεσον, ἀλλὰ καὶ πλείστους ἐκ τῶν ἐχθρῶν ἐξωλόθρευσαν, οὓς τελικῶς καὶ ἀπέκρουσαν.

Τὸ ὑπόλοιπον τῶν Μεσολογγιτῶν καὶ γυναικοπαίδων ἀνερχόμενον εἰς 1.500 περίπου μεθ' ὧν συνηνώθησαν καὶ οἱ ἐκ Κλεισόβης ἐξεληθόντες, οἱ καθ' ὁδὸν ὑπὸ τοῦ ἐξ Εὐηνοχωρίου ἐξορμήσαντος ἰππικοῦ δεκατισθέντες κατηθύνθησαν διὰ μέσου τῶν δρυμώνων καὶ τῶν φαράγγων τοῦ Ἀρακύνθου, ἀρκετῶν καθ' ὁδὸν ἀποθανόντων ἐκ τῆς, παντελοῦς καὶ πολυημέρου ἀσιτίας καὶ τῶν ὑπερμέτρων ταλαιπωριῶν, εἰς Δερβέκισταν τοῦ Ἀποκόρου, δεκάωρον τοῦ Μεσολογγίου ἀπέχουσαν, ἔνθα οὐδένα τῶν κατοίκων εὐρόντες ἀλλὰ μόνα τὰ σώματα τοῦ Καραϊσκάκη καὶ Κώστα Βότσαρη καὶ ταῦτα λιμόττωντα, συνέχισαν τὴν πορείαν των διερχόμενοι διὰ χωρίων ἐρημωθέντων καὶ ἀφίκοντο μετὰ 10 ἡμέρας εἰς Ἀμφισσαν, ἔνθα αἱ γυναῖκες ἔφθασαν κυριολεκτικῶς γυμναί, ὡς ἀπεκδυθεῖσαι καὶ αὐτῶν τῶν ἀραχνοειδῶν ρακῶν, ἅτινα εἶχον ἀπομείνη εἰς αὐτάς, ὡς ἐκ τῆς μακρᾶς καὶ στενωτάτης πολιορκίας, διὰ μέσου τῶν ὁρέων διελθοῦσαι.

Ἡ ὀλοσχερῆς γυμνότης αὐτῶν ἐξηνάγκασε τοὺς ἄνδρας, αἰδημοσύνης ἕνεκα, νὰ περικαλύψωσι ταύτας διὰ τῶν νωπῶν καὶ δυσόσμων δερμάτων τῶν προβάτων καὶ αἰγῶν ἅς ἔσφαζον καθ' ὁδὸν πρὸς διατροφήν των. Ἐκεῖθεν δὲ μετέβησαν εἰς Ναύπλιον, ζῶντα, ἀπτὰ, ἀψευδῆ καὶ ἀξιολύπητα μαρτύρια τῆς πολυστενάκτου, μαρτυρικῆς καὶ πολυνέκρου τοῦ Μεσολογγίου πολιορκίας.

Είς Ναύπλιον εὔρον και τούς πρὸ τριῶν ἡμερῶν δι' ἄλλης ὁδοῦ ἐκεῖ ἀφιχθέτας Δημ. Δεληγιώργην ἡγούμενον τῶν 48 διασωθέντων πυροβολητῶν, διορισθέντα φρούραρχον τοῦ Μπουρτζίου και τὸν Ἰωάννην Ραζηκότσικαν, οὔτινος κατὰ τὴν ὁμόθυμον ὁμολογίαν τῶν συμπολεμιστῶν του, ἡ καρδία οὐδέποτε ἐφιλοξένησε τὸν φόβον και τὸν δισταγμὸν και ἡ ψυχὴ τὴν ἀπογοήτευσιν και τὴν ἀποκαρτέρησιν, ἡγούμενον 250 λειψάνων τῆς κατὰ τὴν ἔξοδον ἐκ 500 ἐκλεκτῶν Μεσολογγιτῶν φάλαγγος, ὅστις και ἐξηκολούθησε μετ' αὐτῶν και ἄλλων ἐνόπλων διασωθέντων Μεσολογγιτῶν, τὸν κατὰ τῶν Τούρκων φανατικὸν πόλεμον, ὑπὸ τὸν Νικηταρᾶν εἰς τὰς παρὰ τὴν τρίπολιν και τὸ Ἄστρος νικηφόρους κατὰ τῶν Ἀράβων μάχας, ὑπὸ τὸν Καραϊσκάκην εἰς τὴν μάχην τῆς Ἀραχώβης και τὴν πολιορκίαν τῶν Ἀθηνῶν, εἶτα εἰς τὴν κατάληψιν τοῦ Ἀκροκορίνθου και τέλος ὑπὸ τὸν Ἰψηλάντην εἰς τὴν μάχην τῆς Πέτρας. Ἐπιστρέφει δὲ εἰς τὸ ἐλεύθερον Μεσολόγγιον περὶ τὰ μέσα Μαΐου 1829, παραδοθὲν τὴν 2 Μαΐου 1829 διὰ τῆς συνθήκης τῆς εἰρήνης.

Ὡς ἐπίσημος και χαρακτηριστικὴ ἀναγνώρισις τῶν ὑφίστων ὑπηρεσιῶν ἃς προσέφερον οἱ Μεσολογγιομάχοι εἰς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα, πρόκειται τὸ γεγονὸς καθ' ὃ, μετὰ τὴν ἔξοδον, τιμῆς ἔνεκα, ἐδόθη τὸ δικαίωμα εἰς αὐτούς νὰ ἐκλέξωσιν ἓνα πληρεξούσιον ὡς ἀντιπρόσωπον αὐτῶν ἐν τῇ Ἐθνοσυνελεύσει. Ὡς τοιοῦτος δὲ ἐξελέγη ὁμοθύμως και παρ' αὐτῶν τῶν μὴ ἐντοπίων Ἀρχηγῶν, ὁ Ἰωάννης Ραζηκότσικας, ἀναγνωρισάντων και ὁμολογησάντων διὰ τούτου τὰς πρωτεούσας ὑπηρεσίας τῶν Μεσολογγιτῶν και τοῦ πεσόντος κατὰ τὴν ἔξοδον Γενικοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν Ἀθανασίου Ραζηκότσικα.

Μετὰ τὴν ἄλωσιν.

Χρήστος Καψάλης

Ἄμ ὡς οἱ πολέμοιο πολυπληθεῖς καὶ μαινόμενοι κατέλαβον τὴν πόλιν, πρωτοφανῆς καὶ ἀπίστευτος σειρὰ ἀφαντάστων ἡρωϊσμῶν καὶ ἐσχάτης περιφρονήσεως πρὸς τὸν θάνατον ἐπηκολούθησε. Οὕτως ὁ ἀνάπηρος ὁ κατακείμενος παρὰ τὴν πυριτιδαποθήκην τὴν κειμένην παρὰ τὸν προμαχῶνα Βότσαρη, τῶν Τούρκων προσεγγισάντων, ἔθηκε πῦρ ἐν αὐτῇ καὶ ἀνετινάχθη εἰς τὸν ἀέρα συνοδευόμενος καὶ ὑπὸ πλείστων Τούρκων στρατιωτῶν. Τὴν ἔκρηξιν ταύτην ἐπηκολούθησεν ἡ τῆς μεγάλης πυριτιδαποθήκης, ἔνθα ἀνέμενεν ὁ Καψάλης ὡς καὶ πολλῶν ἄλλων οἰκιῶν, μεστῶν γερόντων, πληγωμένων, ἀναπήρων, ἀσθενῶν, γυναικῶν καὶ παιδῶν ἐν αἷς δι' ἀνημμένων δαυλῶν, διαρκῶς εἰς τὴν χεῖρα κρατουμένων, καὶ τῆς νεκροσίμου ἀκολουθίας ἀδιακόπως, ἐν ἄκρα προσηλώση καὶ δακρύσις ψαλλομένης, ἔθετε πῦρ ὁ προεντεταλμένος, ἅμα τῇ ἀφίξει καὶ τῇ εἰσβολῇ τῶν αἰμογαρῶν, μαινομένων καὶ ἀλλαλαζόντων Τούρκων, ἀνατινασομένων μετὰ τῶν ἀναμενόντων εἰς τὸν ἀέρα!

Τὴν τρίτην ἀπὸ τῆς ἀλώσεως ἡμέραν, ἦτοι τὴν Μεγάλην Τετάρτην, οἱ εἰς τὸν μεσημβρινῶς τῆς πόλεως ἐκτισμένον Ἀνεμόμυλον ἐγκεκλεισμένοι 30 Μεσολογγῖται, ἐρρωμένως καὶ πεισμόνως ἀντιστάντες εἰς τὰς ἐπὶ τριήμερον λυσσαλέας τῶν Τούρκων ἐπιθέσεις πολυαριθμοτάτων τελικῶς γενομένων, ἔθεσαν πῦρ εἰς τὴν πυριτίδα καὶ ἀνετινάχθησαν μετὰ τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν εἰς τὸν ἀέρα.

Ὁ ἐσθλὸς ἐπίσκοπος Ρωγῶν ὁ ὑπέροχος Ἰωσήφ μετὰ τῶν πλείστων ἱερέων τῆς πόλεως, ἐνεκλείσθη ἐν οἰκίᾳ πλήρει πυρομαχικῶν καὶ πυριτίδος παρὰ τὸν προμαχῶνα Γουλιέλμου τῆς Ὁράγγης ἢ Λουνέττας, ἦτις ἀνετινάχθη εἰς τὸν ἀέρα ἅμα τῇ εἰσβολῇ

τῶν Τούρκων, ἐν αὐτῇ δὲ εὐρεθεὶς ἡμίκαυστος καὶ ζῶν ἔτι ὁ ἀείμνηστος Ἱεράρχης, ἀγρίως διεμελίσθη ὑπὸ τῶν μαινομένων ἐχθρῶν.

Οἱ ἐν τῇ οἰκίᾳ Βότσαρη, Μεγάρῳ τῆς Τουρκικῆς Διοικήσεως καὶ μέχρι τοῦ νῦν Σεράϊ καλουμένη, ἐγκλειθέντες 40 Μεσολογγῖται, ἀφοῦ ἐπὶ ἑξαήμερον ἀνδροπρεπῶς καὶ αἱματηρῶς τὰς συνεχεῖς καὶ ὀρμητικὰς τῶν πολυπληθῶν Ἀράβων ἐπιθέσεις ἀπέκρουσαν, τὴν πρωΐαν τῆς ἡμέρας τοῦ Πάσχα ἐξώρμησαν ξιφῆρεις καὶ κραυγάζοντες γηθοσύνης καὶ διτόρως Χριστὸς ἀνέστη ἀδελφοί! Ζῆ καὶ βασιλεύει Κύριος! καὶ διασχίσαντες τὴν πόλιν καὶ πλείστους ἐχθροὺς ἀποκτείναντες τελικῶς καὶ αὐτοὶ μέχρις ἐνὸς ἐφρονεύθησαν.

Ἡ αὐτοθυσία

Πολλαὶ γυναῖκες μετὰ τῶν τέκνων των, ἄλλαι μὲν πεσοῦσαι εἰς τὰ φρέατα, ἄλλαι δὲ εἰς τὴν λιμνοθάλασσαν, ἐπνίγησαν. Ὅσαι δὲ γυναῖκες συνελήφθησαν ζῶσαι ἀπήχθησαν εἰς δουλείαν καὶ αἱ ἀγοραὶ Ἰωαννίνων, Ἀλεξανδρείας καὶ Καΐρου ὑπὸ τούτων πρὸς πώλησιν ἐπληρώθησαν. Ἐκ δὲ τῶν ἐγκαταλειφθέντων ὀρφανῶν βρεφῶν εἰς ἑκατοντάδας ἀνερχομένων, πλεῖστα δίκην ἀμνῶν ἐκ τῶν ποδῶν κρεμάσαντες ἀφιλανθρώπως κατέκοψαν, τὰ δὲ λοιπὰ ὡς δοῦλοι ἀπήχθησαν.

Τὸ δὲ Μεσολόγγιον εἰς σωρὸν ἐρειπίων, τέφρας, πετρῶν καὶ πτωμάτων μεταβληθὲν ἔμεινεν εἰς τὸν ἐχθρὸν ὡς λάφυρον, ὅστις ἀπώλεσε κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πολιορκίας ὑπὲρ τὰς 50 χιλιάδας ἀνδρῶν ἵνα κυριεύσῃ τοῦτο. Γεγονὸς ὅπερ θὰ διαλαλῇ αἰδίως καὶ ἀμειώτως τὴν ἀπαράμιλλον ἀνδρείαν, τὴν ἀπαραδειγμάτιστον φιλοπατρίαν, τὴν πρωτοφανῆ αὐτοθυσίαν καὶ τὴν ἡρωϊκὴν ἀπόφασιν τῆς ἀθανάτου καὶ λεοντοφύχου τοῦ Μεσολογγίου φρουραῶς.

Καὶ οὕτως ἔκλεισεν ἡ ἱερωτέρα, ἡ λαμπροτέρα, ἡ ἐνδοξοτέρα, ἡ ἥρωϊκωτέρα, ἡ Ἑλληνοπρεπεστέρα καὶ ἡ λυσιτελεστέρα τῆς Μεγάλῃς Ἐπαναστάσεως σελίς, ἥτις ἐν τῇ πανενδόξῳ καὶ πολυυμνήτῳ τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς ἱστορία φέρεται μὲ τὸ ἀκτινοβόλον, πολυθρύλλητον πολυύμνητον καὶ πολυσέβαστον ὄνομα. Πολιορκία καὶ ἔξοδος τοῦ Μεσολογγίου. Τὴν ὁποῖαν ἡ Λαϊκὴ Αἰτωλικὴ Μοῦσα ἡ ἀκραιφνῶς Ἑλληνικὴ καὶ ἐμπνευσμένη δι' ἀσμάτων ὑπέροχων καὶ νῦν συχνότατα ἐν Αἰτωλίᾳ ἀδομένων κατὰ τὰς ἐθνικὰς ἐορτὰς καὶ τοπικὰς πανηγύρεις, πιστότατα περιέγραψεν, ἐπαξίως ἐξύμνησε καὶ θάνατον εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους παρέδωκεν εἰς τρία κατωτέρω παρατιθέμενα

Ἕσματα τῆς πολιορκίας.

1

Νᾶμουν πουλὶ νὰ πέταγα νὰ πῆγαινα τὰ ψήλου
 Ν' ἀγνάντευα τὴ Ροῦμελη τὸ μαῦρο Μεσολόγγι
 Ποῦ πολεμᾷ μὲ τὴν Τουρκιᾶ μὲ τέσσαρες πασάδες
 Κ' οἱ πρῶτοι τῆς Ἀρβανιτιᾶς μὲ δώδεκα χιλιάδες
 Ποῦ στέκουν τόπια τῆς στεργιᾶς, καράβια τοῦ πελάγου
 Πέφτουν οἱ μπάλες σὰ βροχή, ἡ μπόμπες σὰ χαλάζι
 Κι' αὐτὰ τὰ λιανοντούφεκα σὰν ἄμμος τῆς θαλάσσης

2

Μπραῖμ πασσᾶς συντάζεται σαραντ' ὀχτὼ χιλιάδες
 Στὴν Πάτρα μπαρκαρίζεται, στὸ Βασιλάδ' ἀράζει
 «Πολλὰ τὰ ἔτη Κιουταχῆ» «καλὸ στὸν Ἰμαραῖμη
 Μπραῖμη μου τι θέλεις δῶ, ἐδῶ στὸ Βασιλάδι
 Ἐδῶ δὲν εἶνε Νιόκαστρο, Κορώνη καὶ Μεθώνη
 Ἐδῶ τὸ λένε Κάρλελι, τὸ λένε Μεσολόγγι
 Ποῦ πολεμᾷ ὁ Κιουταχῆς μ' ἐξῆντα δυὸ χιλιάδες
 Σήκω Μπραῖμ φεῦγ' ἀπ' ἐδῶ, φεῦγ' ἀπ' τὸ Βασιλάδι
 Νὰ μὴ χαθῆ τ' ἀσκέρι σου, κ' ἐσένα τὸ κεφάλι
 Τὶ λὲς ἐδῶ μπρὲ Κιουταχῆ, τὶ λὲς αὐτοῦ Βεζύρη
 Ὅλο τ' ἀσκέρι νὰ χαθῆ κ' ἐμένα τὸ κεφάλι
 Στὸ Μεσολόγγι θὲ νὰ μπῶ, νὰ στήσω τὸ τσαντῆρι
 Νὰ πάρω τοὺς Γκιαούρηδες νὰ στείλω στὸ Μεσῆρι.

Τὸ δὲ τῆς ἐξόδου, τὸ ἄσμα τῆς ἐξόδου ἐπονομαζόμενον τῶν Μεσολογγιτῶν ἔχει οὕτω:

Ἕνα Σαββάτο διάβαινα ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι
 Ἦταν Σαββάτ' ἀπὸ βραδύς, ἀνήμερα Λαζάρου
 Κι' ἔπιασε μιὰ ψιλὴ βροχή, κ' ἦταν λαμπρὸ φεγγάρι
 Κι' ἄκουσα μαῦρα κλαῖματα, γυναίκια μοιρολόγια
 Κλαῖνε μανάδες γιὰ παιδιὰ καὶ τὰ παιδιὰ γιὰ μάνες
 Κ' ἡ ἀδερφὲς γιὰ τσ' ἀδελφούς, πάλι ἀδελφούς δὲν κάνουν
 Δὲν κλαῖνε γιὰ τὸ σκοτωμό, μηδὲ γιὰ τὴν ἀρρώστια
 Μὸν κλαῖνε ποῦ τοὺς ἔλειψε ὁ ζαῖρὲς τρεῖς μῆνους
 Δίχως φωμί, δίχως νερό, καὶ δίχως καὶ μεντάτι
 Φάγανε γάτες καὶ σκυλιὰ κι' ἄλογα καὶ μουλάρια.
 Οἱ στρατηγοὶ συνάχθησαν στὴν πιτροπὴ νὰ πᾶνε

Στοῦ Παπαδιαμαντόπουλου καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ τόπου
 Συνέλευσι νὰ κάνουνε, το πῶς νὰ πορευτοῦνε
 Τὸ πῶς νὰ νταγιαντήσουνε μ' ἓνα Σουλτὰν Μαχμούτη
 Κι' ἓνας τὸν ἄλλον ἔλεγε κι' ἓνας τὸν ἄλλον λέγει
 «Παιδιὰ νὰ προσκυνήσουμε παιδιὰ μ' νὰ μὴ χαθοῦμε»
 Κι' ὁ Κότσικας¹ τοὺς φώναξε κι' ὁ Κότσικας τοὺς λέγει
 «Τὶ γάρεις εἶμαι νιόνυφη νὰ βγῶ νὰ προσκυνήσω
 Παιδιὰ μ' νὰ νταγιαντίσουμε ἀκόμα μιὰ βδομάδα
 Θαρθοῦν τὰ Σπετσοῦδρέικα, κι' αὐτὸς ὁ Μιαούλης
 Καὶ θὰ μᾶς φέρη ζαϊρέ, θὲ νᾶρθη καὶ μεντάτι
 Μεντάτια θὰ μᾶς ἔρθουνε κι' ἀπ' τὸν Καραϊσκάκη»
 Ὁ Κότσικας κιαλάριζε ἀπ' τὴ μεγάλη τάπια
 Τὸ τι κακὸ ποῦ γίνεται ἔξω στὸ Βασιλάδι
 «Νὰ στείλωμε μιὰ πάσσαρα χαμπέρι νὰ μᾶς φέρη
 Μὴν ἦλθαν τὰ Σπετσοῦδρέικα κι' αὐτὸς ὁ Μιαούλης»
 «Τὶ λὲς Θανάση Κότσικα, μεγάλε Ἀρχηγέ μας
 Ποῦ θὲ νὰ πάη πάσσαρα, ποῦ θὲ νὰ πάη τριάρι;
 Μπροστὰ ναι τ' Ἀλτζερίνκια καὶ πίσω οἱ Τριπολίνοι
 Καὶ μὲς τὴ λίμνη τσάταρες λάντσες τῶν καραβιῶνε
 Κι' ὄλο τριγύρω στέκεται ὁ στόλος τοῦ Σουλτάνου»
 Θανάσης Κότσικας φώναξε, Θανάσης Κότσικας λέει
 «Γιὰ μάστε τὰ μικρὰ παιδιὰ, βάλτε τα στὰ ζεμπίλια
 Καὶ μάστε καὶ τοὺς γέροντες, ἀρρώστους, λαβωμένους
 Βάλτε τους στὸ Τσιπχανέ, στὸ μῦλο νὰ καοῦνε
 Νὰ μὴ τοὺς εὐρ' ἢ Ἀραπιά καὶ τοὺς περιφρονέψη»
 Θανάσης Κότσικας φώναξε, Θανάσης Κότσικας λέει
 «Ἡρθ' ὁ καιρὸς τοῦ χωρισμοῦ, ποῦ θὰ ἀποχωριστοῦμε
 Παιδιὰ μ' νὰ μεταλάβουμε, νὰ ξεμολογιθοῦμε»
 Ἐπήγαν καὶ συνάχτηκαν στὸ ἔρημο Σεράγι
 Φιλεῖ ἢ μάνα τὸ παιδί, καὶ τὸ παιδί τὴ μάνα!
 Στις πέντε ἀρχινήσανε, στις ἔξι φτάν' ἢ ὥρα
 Καὶ στις ἑπτὰ ἐκάνανε τὸ φοβερὸ γιουροῦσι
 Τρεῖς κολωνοῦλες ἔγιναν, μεσ' τοῦ Μακροῦ τὴν τάπια
 Μπροστὰ πηγαίν' οἱ δυνατοὶ καὶ πίσω οἱ ἀδυνατοὶ
 Καὶ πάρα πίσω τὰ παιδιὰ, γυναῖκες καὶ κορίτσια
 Πρῶτη κολῶνα ποῦβγαινε μεσ' τοῦ Μπραϊμ τὴ τάπια
 Πιὸς ἔχει ἀτσάλι στὴν καρδιά νὰ στέκεται νὰ βλέπη
 Χέρια μὲ χέρια πιάστηκαν, μὲ τὰ σπαθιά χτυπιοῦνται
 τὸν Κότσικα σκοτώσανε, τὸν Κότσικα βαροῦνε
 Καὶ «πάλι πίσω» φώναξαν τσακίσαν τὸ γεφύρι
 Καὶ μεσ' στὴ χῶρα μπήκανε καὶ μεσ' τὸ κάστρο πᾶνε.
 Ἄλλοι τραβοῦν τὴ θάλασσα κι' ἄλλοι τὴ ράχι, ράχι
 Πᾶνε καὶ στὴ Τερίμπιλε, πάνε καὶ στὴ Λουνέττα
 Βρίσκουν Ἀράβους κι' Ἀλβανοὺς ποὺ τᾶχανε πιασμένα.
 Ὅσ' πῆραν τὸ βουνό, βουνὸ τὸν Ἅγιο Συμεῶνα

1 ὁ Ἄθαν, Ραζηκότσικας ἢ Ραζῆς ἢ Κότσικας.

Εὐρῆκαν τὸν Μουστάμπεη, τῆ ράχι εἶχε πιασμένη
 Μιὰ Μπαταριά τοὺς ἔδωκε, τοὺς κόβει μεσ' στῆ μέση
 Τότ' ὁ Μακρῆς τοὺς φώναξε, τότ' ὁ Μακρῆς τοὺς λέει
 «Παιδιά μου Ρουμελιῶτες μου καὶ σεῖς παιδιά δικά μου
 Τραβᾶτε τὰ λαμπρὰ σπαθιά νὰ μὴ μᾶς πάρ' ἡ μέρα»
 Καὶ τὰ σπαθιά τραβήξανε, πετᾶνε τὰ ντουφέκια
 Σὰν τὰ λιοντάρια ρίχτηκαν καὶ σὰν ἄστοι περάσαν
 Τότ' ὁ Μουστάμπεης φώναξε «Κονιάροι καὶ Ἀρβανίτες
 Κάνετε τόπο νὰ διαβοῦν γιὰτ' εἶνε πεινασμένοι
 Δὲν συλλογιῶνται θάνατο, κούρσεμα δὲν φοβοῦνται»
 Κι' ἀφοῦ τοὺς ἐξημέρωσε κι' ἀφοῦ τοὺς πῆρ' ἡ μέρα
 Ἄλλοι διψᾶνε γιὰ νερὸ κι' ἄλλοι ψωμί ζητᾶνε
 Πάλι ὁ Μακρῆς τοὺς φώναξε πάλι ὁ Μακρῆς τοὺς λέει
 «Παιδιά μ' νὰ νταγιαντίσωμε στὸν Πλάτανο νὰ πᾶμε
 Νὰ μετρηθοῦμε μιὰ φορὰ νὰ ἰδοῦμε ποιοὶ μᾶς λείπουν
 Μήπως μᾶς λείπουν ἑκατὸ τιγάρις καὶ διακόσιοι
 Πέντε χιλιάδες εἶμαστε καὶ μείναμ' ἑφτακόσιοι
 Παιδιά μᾶς λείπ' ὁ Κότσικας μᾶς λείπ' ὁ Ἀρχηγός μας!»

Τοσαύτην δὲ καὶ τοιαύτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν πολιορκητῶν ἔσχον ἡ ἀνδρεία, ἡ ἐπιμονὴ καὶ ἡ περιφρόνησις τῶν Μεσολογγιομάχων πρὸς τὸν θάνατον ὥστε ὁ μὲν Κιουταχῆς ἅμα τῇ ἀλώσει τοῦ Μεσολογγίου συνομιλῶν εἶπε δακτυλοδεικτῶν τὰς χιόνας τοῦ Ἀρακύνθου «ὅτι ἐὰν ἡ πολιορκία παρετείνετο ἐπὶ ἓνα εἰσέτι μῆνα, ὅπως αἱ χιόνες αὐταὶ διαλύονται οὕτω θὰ διελύετο καὶ ἡ Τουρκικὴ στρατιά» Ὁ δὲ Ἰμπραϊμ κατὰ μεταγενεστέραν μετ' Εὐρωπαίου συνομιλίαν ὠμολόγησεν ὅτι ἐὰν ἡ πολιορκία παρετείνετο ἑβδομάδας τινὰς ἀκόμη τὰ Τουρκικὰ στρατεύματα θὰ διελύοντο. Ἐὰν δὲ κατὰ τὴν νύκτα τῆς ἐξόδου κατήρχετο ὁ Κώστας Μπότσαρης εἰς Ἀγ. Συμεῶνα καὶ ἐπετίθετο ἐκ τῶν νώτων καὶ ἐτίθεντο οἱ πολιορκηταὶ μεταξὺ δύο πυρῶν ἢ καταστροφῇ τῆς Τουρκικῆς στρατιᾶς θὰ ἦτο βεβαία καὶ ἀσφαλεστάτη, αὐτὸς δὲ καὶ ὁ Κιουταχῆς ἢ νεκροὶ θὰ ἔπιπτον ἢ αἰχμάλωτοι θὰ συνελαμβάνοντο.

Τὸ ἀπαράμιλλον εἰς τραγικότητα, πρωτοφανὲς εἰς γενναιότητα, πρωτάκουστον εἰς αὐτοθυσίαν καὶ πρωτότυπον εἰς μεγαλειότητα, πολύκροτον καὶ πολύπρακτον τοῦτο δρᾶμα, ἀπετέλεσεν ἔκτοτε κλασικὸν ὑπόδειγμα πασῶν τῶν ἀνδροπρεπῶν ἀρετῶν.

Οὕτω ὁ Λέων Γαμβέτας πρὸς τόνωσιν τοῦ ἠθικοῦ καὶ ἐνίσχυσιν τοῦ ἐθνικοῦ τῶν Γάλλων αἰσθήματος, ἀνήρτησεν ἐν τῇ πολιορκουμένῃ Γαλλικῇ Πρωτεύουσῃ κατὰ τὸ 1870 τὰς εἰκόνας τῆς πολιορκίας καὶ ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου μετὰ τῆσδε τῆς ἐπιγραφῆς «Οὕτως οἱ γενναῖοι ὑπερασπίζουσι τὴν τιμὴν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος των» Διὰ τοῦ δρᾶματος τούτου οἱ Μεσολογγιομάχοι ἔγραψαν διὰ τοῦ αἵματος αὐτῶν τὸ ἡρωϊκότερον, τὸ λαμπρότερον, τὸ ἐνδοξώτερον καὶ τὸ μεγαλειωδέστερον κεφάλαιον τῆς πανενδόξου Ἑλληνικῆς ἱστορίας ἧς ἐκάστη σελὶς εἶνε Αἴνος εἰς τὴν αὐτοθυσίαν, ὕμνος εἰς τὴν φιλοπατρίαν καὶ παιᾶν εἰς τὴν ἀνδρείαν καὶ διεπίστωσαν ἡλίου φαεινότερον ὅτι τῆς Ἑλλάδος οὔσης τῆς ἀριστοκρατίας τῆς οἰκουμένης, τὸ Μεσολόγγιον εἶναι ἡ ἀριστοκρατία τῆς Ἑλλάδος. Τὸ δρᾶμα τοῦτο καὶ ἡ λύσις αὐτοῦ ὡς ὑπέρλαμπρον ἄστρον ἐκθαμβῶσαν καὶ καταπληξῆσαν τὴν οἰκουμένην ἄπασαν, ἐκίνησε τὸν θαυμασμόν, ἐδημιούργησε τὴν συμπάθειαν τῶν Λαῶν τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου καὶ ἐξήγειρεν αὐτοὺς ἐνθουσιώδεις ὑπὲρ τῆς ὑστάτως καὶ

ἀπεγνωσμένως ἀγωνιζομένης Ἑλλάδος, καὶ τῆς ἐξεγέρσεως ταύτης κάλλισον ἔπαθλον ὑπῆρξεν ἡ ἀπελευθέρωσις αὐτῆς.

Καὶ οὕτω ὁ πένθιμος κανονιοβολισμὸς τῆς καθόδου τοῦ Μεσολογγίου εἰς τὸν τάφον, ὑπῆρξε συγχρόνως καὶ ἡ χαρμόσυνος ὁμοβροντία τῆς ἀναστάσεως τῆς Ἑλλάδος ἐξ αὐτοῦ.

Ὁ Μελετῶν τὰ κατὰ τὴν πολιορκίαν καὶ ἔξοδον τοῦ Μεσολογγίου καὶ γενικῶς τὰ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν, τροφὴν καὶ πόσιν τῶν πεινῶντων καὶ διψῶντων ἐλευθερίαν λαῶν, ἐλπίδα τῶν θλιβομένων καὶ στήριγμα τῶν ἐν πολέμῳ κλονιζομένων καὶ ἐκπληττομένων δι' ὅσα κατόρθωσαν οἱ πέραν τῆς ἐξαετίας ἀβοηθητὴ τὸν ὑπερμέγαν καὶ ἄνισον ἀγῶνα κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν ἀγωνισθέντες, ἅς ἐνθυμηθῆ ὅτι ὁ ἀγῶν ἦτο ὑπὲρ πίστεως, ἀναστήσεως πατρώας γῆς καὶ ἐλευθερίας, τουτέστιν ὁ ἱερότερος καὶ ἐνδοξότερος ἀπάντων τῶν ἀγῶνων. Τοιούτων δὲ ἄθλων προκειμένων «Οὔτε πλήθη νηῶν, οὔτε κόσμος καὶ λαμπρότητες ἐπισήμων, οὔτε κραυγαὶ πομπῶδεις, ἢ βάρβαροι παιᾶνες ἔχουσι τί τὸ δεινὸν ἀνδρᾶσιν ἐπισταμένοις εἰς χεῖρας ἰέναι καὶ μάχεσθε τολμῶσι».

Ἀναντιρρήτως ὁ Μαραθῶν ἢ Σαλαμίς, ἢ Πλάταια καὶ τὸ Μεσολόγγιον ἀποτελοῦν ἔκτοτε τοὺς τέσσαρας λαμπροτάτους ἀδάμαντας τοῦ αἰγλήεντος διαδήματος τοῦ περιβάλλοντος τὸ λείον, στιλπνὸν καὶ ἄσπιλον μέτωπον τῆς ἀθανάτου καὶ πολυσέπτου Ἑλλάδος, ἐν τῇ μακραίῳ, πολυπλάγκτω καὶ ἐκπολιτιστικῇ της σταδιοδρομίᾳ, τὸ ὁποῖον ἐτεχνούργησαν, ἢ ἀνδρεία, ἢ σοφία, ὁ πολιτισμὸς, ἢ ἐπιστήμη, ἢ τέχνη καὶ ἢ φιλοπατρία τῆς ὑπερόχου Ἑλληνικῆς φυλῆς καὶ ἐθεμελίωσαν ἐφεξῆς τὸ ἀσάλευτον βᾶθρον ἐφ' οὗ ἀναπαύεται ἡ ἐλευθερία αὐτῆς.

Δι' ὁ καὶ οἱ ἐν αὐτοῖς ἀγωνισθέντες φέρουσιν ἐν τῇ πολεμικῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος ἰδιώνυμον ἐπίθετον, κεκτημένον ἰδιάζουσαν δόξαν, ἀπολαῦον ἰδιάζοντος σεβασμοῦ καὶ τυγχάνον ἰδιαζούσης ὑστεροφημίας, ὀνομασθέντες Μαραθωνομάχοι, Σαλαμινομάχοι, Πλαταιομάχοι καὶ Μεσολογγιομάχοι.

Πλὴν τὸ Μεσολόγγιον προφανῶς ὑπερτερεῖ τῶν τριῶν ἄλλων, καθόσον, ἐν ἐκείνοις τὸν ἀπεκρούσθη δουλεία ἐπερχομένη, ἐν αὐτῷ δὲ ἀπεινάχθη τοιαύτη ἀπὸ πέντε αἰῶνων ὑφισταμένη.

Ὡς καὶ ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ τρεῖς πόλεις θαυμάζονται καὶ ἐξυμνοῦνται ἐπὶ ἀνδρείῃ καὶ αὐτοθυσίᾳ ἢ Ζάκανθα, ἢ Σαραγόσσα, καὶ τὸ Μεσολόγγιον, ἀλλὰ τοῦτο ὑπερτερεῖ τῶν δύο ἄλλων διότι, ἐν ἐκείναις μὲν οἱ πολιορκούμενοι ἀνδρείως καὶ λαμπρῶς ἀγωνισθέντες τελικῶς καὶ ἔξοδον ἐπιχειρήσαντες ἐξηκολούθησαν τὸν κατὰ τῶν Τούρκων ἀγῶνα καὶ τελικῶς ἐλεύθεροι εἰς αὐτὸ ἐπανέκαμψαν.

Τοιοῦτον καὶ τοσοῦτον ὑπῆρξεν ἐν ἀκροτάτῃ περιλήψει, τὸ ἐν Μεσολογγίῳ τέρμα τοῦ ἐθνικοῦ δράματος, τοῦ ἐν Ἁγία Λαύρα ἀρξαμένου, τοῦ τὴν ἐλευθερίαν τοῖς Ἕλλησι δωρήσαστος. Μετὰ τὴν ἐθνικὴν δὲ ἀποκατάστασιν προκειμένου περὶ τοῦ καθορισμοῦ τῆς Πρωτευούσης τοῦ ἐλευθέρου Βασιλείου, τρεῖς πόλεις ἐπροτάθησαν. Αἱ Ἀθῆναι ἢ Κόρινθος καὶ τὸ Μεσολόγγιον. Ἡ πρώτη διὰ τὸ ἀρχαῖον κλέος, ἢ δευτέρα διὰ τὴν γεωγραφικὴν θέσιν καὶ ἢ τρίτη διὰ τὴν δόξαν καὶ τὰς ἐθνικὰς της ὑπηρεσίας.

Παρὰ ταῦτα ὅμως, οἱ ἡμίθεοι τοῦ Μεσολογγίου πρωταθληταὶ καὶ οἱ γίγαντες αὐτοῦ πολεμισταί, οἱ νοῦν, ψυχὴν καρδίαν, καὶ πλοῦτον προθύμως, ἐνθουσιωδῶς καὶ ἀφειδῶς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων προσενεγκόντες καὶ θυσιάσαντες, δὲν

ἐφ'αντάζοντο ὅτι, ἡ πόλις ἐν ἧ ἐφύη, ἠύξησεν, ἤνθισε καὶ ἐκαρποφόρησε τῆς ἐλευθερίας δάφνη καὶ ἔλαμψεν ἡ φιλοπατρία, ἡ αὐτοθυσία, ἡ ἀνδρεία, ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ Ἑλληνοπρέπεια, ὅλοσχερῶς ὑπὸ τοῦ Κράτους παρημελημένη θὰ κατήντα εἰς τὴν ἐνεστῶσαν κακοδαιμονίαν καὶ ἀθλιότητα.

Ἄναντιρρήτως, ἐὰν ἄλλο ἔθνος ἐκέκτητο ἐν Μεσολόγγιον θὰ εἶχε μεταβάλει τοῦτο εἰς πόλιν, εἰς ἐπίγειον παράδεισον, τὸ δὲ Ἡρώων αὐτοῦ εἰς Μαυσωλεῖον, εἰς πανελλήνιον πολυάνδριον καὶ εἰς πατριωτικὴν κολυμβήθραν.

Τὸ Ἡρώων τοῦ Μεσολογγίου.

Ὁ μελετῶν τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους παρατιρεῖ ὅτι ὁ Μαραθῶν, ἡ Σαλαμίς, αἱ Πλαταιαὶ καὶ τὸ Μεσολόγγιον ἀποτελοῦσι τοὺς τέσσαρας περιλάμπρους ἀδάμαντας τοῦ τηλαυγοῦς διαδύματος τοῦ κοσμοῦντος τὸ ὑπερήφανον καὶ ἄσπιλον τῆς Ἑλλάδος μέτωπον καὶ τὰ τέσσαρα βάρθρα ἐφ' ὧν ἐδραίως καὶ ἀσαλεύτως ἀνεπαύθη ἡ ἐλευθερία τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς, τὰ ὁποῖα ἐτεχνούργησεν ἡ ἀνδρεία, ἡ σοφία, ὁ πολιτιμὸς, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη καὶ ἡ φιλοπατρία τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν μακραίωνα πολὺπλαγκτον καὶ ἐκπολιτιστικὴν αὐτῶν σταδιοδρομίαν.

Πλὴν τὸ Μεσολόγγιον εἶναι ἀνώτερον καὶ σημαντικώτερον τῶν τριῶν ἄλλων, καθόσον ἐν ἐκείναις μὲν ἀπεκρούσθη δουλεία ἐπερχομένη ἐν τούτῳ δὴ ἀπετινάχθη μακραίων τοιαύτη ὑφισταμένη.

Μπρὸς τούτοις κατὰ τὰς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου οἱ Μεσολογγῖται πάσης ἡλικίας, πάσης κοινωνικῆς τάξεως καὶ παντὸς ἐπαγγέλματος ἀμφοτέρων τῶν φύλων, τὰ πάντα θυσιάσαντες, καὶ ὑποστάντες στερήσεις καὶ βασάνους ἀληθῶς καὶ πραγματικῶς πρωτοφανεῖς καὶ πρωτακούστους καὶ ἐπιδείξαντες ἀνδρείαν, αὐτοθυσίαν ἀντοχήν καὶ ἐπιμονὴν αὐτόχρομα ἀπιστεῦτους καὶ ἀπαραμίλλους, ἔγραψαν διὰ τοῦ αἵματος αὐτῶν μίαν τῶν λαμπροτέρων ὑψηλοτέρων καὶ τραγικωτέρων σελίδων τῆς Μεγάλης Ἐπαναστάσεως καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, καὶ διεπίστωσαν σαφῶς καὶ ἀναντιρρήτως ὅτι ἐὰν ἡ Ἑλλὰς ἀριστείας ἔνεκα, εἶναι ἡ ἀριστοκρατία τῆς Οἰκουμένης, τὸ Μεσολόγγιον εἶναι ἡ ἀριστοκρατία τῆς Ἑλλάδος.

Τὸ Μεσολόγγιον ἀγωνισθὲν ὑπερανθρώπως καὶ Ἑλληνοπρεπῶς ἔπεσεν, ἀλλ' ἡ τηλαυγῆς λαμπηδὼν τοῦ ὑπερόχου δράματος τῆς πτώσεως ἐθάμβωσε, κατέπληξε καὶ ἐνθουσίασε τοὺς λαοὺς τοῦ τε παλαιοῦ καὶ νέου Κόσμου διήγειρε τὴν συμπάθειαν, ἐγέννησε τὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ προκάλεσεν τὴν ἐξέγερσιν αὐτῶν ὑπὲρ τῆς ἀπεγνωσμένης Ἑλλάδος, ἥτις τελικῶς καὶ ἀνέκτησε τὴν ἐλευθερίαν αὐτῆς.

Καὶ οὕτως ὁ πένθιμος κανονιοβολισμὸς τῆς καθόδου τοῦ Μεσολογγίου εἰς τὸν τάφον, ὑπῆρξε συγχρόνως καὶ ἡ χαρμόσυνος ὁμοβροντία τῆς ἀναστάσεως τῆς Ἑλλάδος ἐξ αὐτοῦ.

Καὶ ὅμως τὸ Μεσολόγγιον παρὰ τὸ ἐνδοξον αὐτοῦ παρελθόν, παρὰ τὴν ὑπέρλαμπρον αὐτοῦ Ἱστορίαν καὶ παρὰ τὰς κολοσσιαίας Ἐθνικὰς του ὑπηρεσίας σήμερον φθίνει καὶ μαραίνεται. Διότι τὸ ἐπίσημον Κράτος ἔδειξε τοιαύτην καὶ τοσαύτην ἀδιαφορίαν καὶ ἀμέλειαν πρὸς αὐτό, τὸν ἀπαραμίλλον ἐργάτην τοῦ Ἐθνικοῦ Μεγαλουργήματος, ὥστε ἐπὶ τῆς θέσεως ἀκριβῶς ἔνθα ἐπήχθησαν αἱ τέσσαρες γέφυραι δι' ὧν διῆλθον αἱ φάλαγγες τῶν Μεσολογγιτισσῶν Ἀμαζόνων καὶ τῶν λεοντοκάρδων Μεσολογγιομάχων ἐλευθέρων πολιορκουμένων, καὶ ἡ τούτους κατὰ πόδας

ἀκολουθήσασα ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδος ὑψοῦνται νῦν σαρκαστικῶς τὰ δυσώνυμα δωμάτια τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ.

Οἱ δὲ περίφημοι καὶ ἔνδοξοι προμαχῶνες Βότσαρη ἢ μέγας προμαχῶν, καὶ Φραγαλίνου ἢ τρομερὰ ἢ Πλατεία τῆς Νίκης ὑπὸ τῶν Μεσολογγιτῶν καὶ τῶν Ἄθαν. Ραζηκότσικα, Ἰωάνν. Ραζηκότσικα, Κίτσου Τζαβέλα, καὶ Ἰσκού ὑπερασπιζομένων, ἐφ' ὧν συνεκροτήθησαν ἐκ τοῦ συστάδην μάχαι ἀφαντάστου αὐτοθυσίας, ἀφθάστου ἡρωϊσμοῦ καὶ ἀληθοῦς Ἑλληνοπρεπείας κατερρειπώθησαν. Ὁ δὲ περίφημος προμαχῶν Γουλιέλμου τῆς Ὁράγγης ἢ Λουνέττα ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Κίτσου τελείως κατεχώθη ὑπὸ τὰ ἀπορρίμματα καὶ τὰς ἀκαθαρσίας τῶν πολλῶν καὶ ποικίλλων σιδηροδρομικῶν ἐργοστασίων. Οἱ δὲ λοιποὶ προμαχῶνες μετὰ τῶν φρουρίων, πλὴν τοῦ κεντρικοῦ τμήματος αὐτῶν, τελείως ἐξηφανίσθησαν.

Ἡ τουρκοφάγος Τάφρος τοῦ Ἑλλαδοστώου φρουρίου, ἢ ἀνακόψασα τὴν ὁρμὴν τοῦ αἰμοβόρου Τυράννου, καὶ τὴν πόλιν ἀποτελεσματικῶς προασπίσασα ἐπεχώσθη καὶ κατέστη τὸ κοινὸν δοχεῖον τῶν ποικίλλων ῥακῶν, ἀπορριμμάτων καὶ ἀκαθαρσιῶν τῆς πόλεως ὡς καὶ παντὸς σκωληκοβρώτου καὶ ὄζοντος θνησιμαίου πτερωτοῦ τε καὶ τετραπόδου.

Τὸ περιώνυμον Βασιλάδιον ἐφ' οὗ ὁ Ἄθαν. Ραζηκότσικας μὲ τὸ πέμπτον τῶν τριακοσίων τὴν 21 Ἰουλίου 1822 ἀνέκοψε τὴν ὁρμὴν καὶ ἀπέκρουσε τὰς ἐπανειλημμένας μετὰ σφοδροτάτου βομβαρδισμοῦ ἀποπείρας πρὸς κατάληψιν τοῦ κραταιοτάτου ὑπὸ τὸν Χουσεφ Πασσᾶν Τουρκοικῶ στόλου ἐξ 84 πλοίων ἐξ ὧν 7 δίκροτα καὶ 15 φρεγάται πρώτην φορὰν ἀπὸ τῆς ἀνακηρύξεως τῆς ἐπαναστάσεως ἐμφανισθέντων εἰς τὴν Ἑλληνικὴν θάλασσαν, ἀπαύστως ἀπροστάτευτον, ὑπὸ τῆς θαλάσσης κατατρογόμενον σχεδὸν ἐξηφανίσθη.

Ἡ Ἀθάνατος καὶ ὑπερένδοξος Κλείσοβα ἢ δίδυμος καὶ ἐπίτιμος τῶν Θερμοφυλῶν ἀδελφῆ ὅπου μὲ τὸ τρίτον τῶν τριακοσίων ὁ Κίτσος Τζαβέλας ἀπέκρουσε αἱματηρότατα τὰς λυσσαλέας καὶ ἀπεγνωσμένας ἐπιθέσεις τῶν ἰσχυροτάτων φαλάγγων, τῶν ἀγερῶχων Στραταρχῶν τοῦ Αἰγυπτίου Πρίγκιπος Ἰμπραϊμ Πασσᾶ, καὶ τοῦ Τούρκου Μεχμέτ Ρεσίτ Πασσᾶ Κιουταχῆ ἐπαισχύντως αὐτοὺς ταπεινώσας, ὑπὸ τῆς αὐτῆς ἀπειλεῖται τύχης.

Ἐὰν δὲ συνεχισθῆ ἢ αὐτὴ ἀδιαφορία καὶ ἀμέλεια τοῦ ἐπισήμου Κράτους ἀναποφεύκτως καὶ ταχέως καὶ αὐτὴ ἢ ἀνάμνησις τοῦ Μεσολογγίου, ὡς καὶ τοῦ ἐν αὐτῷ καὶ δι' αὐτοῦ συντελεσθέντος ἐθνικοῦ Ἑλλαδοσώστου μεγαλοεργήματος ὁ σημεῖραι φθίνουσα ἐν τῇ μνήμῃ τῶν Ἑλλήνων τελικῶς θὰ ἐξαλειφθῆ ἀπ' αὐτῆς ὀλοσχερῶς. Οἱ δὲ τόποι ἔνθα τοῦτο συνετελέσθη καὶ ἐφύη, ηὔξθη, ἤνθισε καὶ ἐκαρποφόρησεν ἢ τῆς ἐλευθερίας δάφνη καὶ ἀνέτειλε καὶ ἐμεσουράνησε ἢ φιλοπατρία, ἢ αὐτοθυσία, ἢ ἀνδρεία, ὁ ἡρωϊσμός καὶ ἢ Ἑλληνοπρεπῆς ἀρετὴ θὰ καταντήσωσι ἐλώδεις καὶ ἔρημος χέρσος, ἀπλῆ τοπωνυμία μονήρης καὶ ἐρημικὴ διαμονὴ τῶν ἀλιέων τῆς λίμνης, τῶν ἐργατῶν τῶν ἀλυκῶν τῶν καλλιεργητῶν τῆς γῆς καὶ κονιορτοπληθῆ καὶ ἀραχνοβριθῆ ἐρείπια ἀπὸ τῶν ὁποίων ὁ νυκτοκόραξ καὶ ἢ γλαῦξ διὰ τῆς δυσοιώνου, κακοτύχου καὶ ὀξείας αὐτῶν κραυγῆς ἐν τῷ πενήθιμῳ σκότει τῆς νυκτὸς θὰ διεκτραγωδῶσι τὴν παναθλίαν ἀπίστευτον καὶ ἀναξίαν αὐτῶν τύχην, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ θὰ διαλαλῶσι διατόρως τὸν ἀπαραδειγμάτιστον ἐκφυλισμὸν καὶ τὴν τελεσίδικον παρακμὴν τὴν Ἑλλήνων Ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων.

Ἐπιβεβλημένον ὁμῶς ἔθνικῶς καὶ τὰ μέγιστα ἠθικὸν συμφέρον εἶναι τὸ Μεσολόγγιον νὰ σωθῆ ὡς τοῦτο ἠγωνίσθη καὶ ἔπεσε τὰ πάντα προθύμως καὶ ἐνθουσιωδῶς προσενεγκὸν θυσιάσαν εἰς τὸν βωμὸν τῆς σωτηρίας τῆς Ἑλλάδος, δίκαιον πρέπον καὶ Ἑλληνικὸν εἶναι καὶ ἡ Ἑλλάς ἐλάχιστα δαπανῶσα, ἀλλὰ καὶ πλείστα ἠθικῶς καὶ Ἐθνικῶς κερδίζουσα διὰ τὴν σωτηρίαν αὐτοῦ νὰ ἐργασθῆ. Καὶ τὸ μέσον εἶναι ἀπλοῦν, εὐχερές, καὶ πάτριον. Διότι, ὡς γνωστὸν ἕκαστον τῶν ἱστορικῶς δρασάντων. Ἐθνῶν ἔχει τὴν ἱεράν αὐτοῦ Πόλιν, ἀναγνωρισθεῖσαν, ὀρισθεῖσαν, καὶ ἀνακηρυχθεῖσαν τοιαύτην, ὡς ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ ἐκτυλιχθέντων ἱστορικῶν καὶ σημαντικῶν γεγονότων, σαφῶς καὶ ἀναντιρρήτως ἐπὶ τῆς τύχης καὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ ἐπιδρασάντων.

Οὕτως ἔπραξαν οἱ ἐν πᾶσιν ἀπαράμιλλοι ἡμῶν πρόγονοι, μετὰ τοὺς κατὰ τῶν Περσῶν νικηφόρους ἀγῶνας καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν, διὰ τὰς Πλαταιάς, δίδει παρ' αὐτὰς καὶ οὐχὶ ἐν αὐταῖς καὶ ὅτι ὑπ' αὐτῶν ἠττηθέντων τῶν Περσῶν, ἀπεκρούσθη ὀριστικῶς καὶ τελεσιδικῶς ἡ ἐπελθοῦσα Ἀσιατικὴ δουλεία, ὁπότε εὐθὺς ἀμέσως Ἀριστείδης ὁ Λυσιμάχου ὁ τῶν Ἀθηναίων ἔνδοξος στρατηγός, ἐν κοινῇ τῶν Ἑλλήνων Ἐκκλησίᾳ ἔγραψε ψήφισμα δι' οὗ, αὐταὶ ἐκηρύχθησαν ἱεραὶ καὶ ἄσυλοι, καὶ ἐθεσπίσθη ἐφ' ἐξῆς νὰ συνέρχωνται ἐκ πασῶν τῶν Ἑλληνίδων πόλεων ἐν αὐταῖς Πρόβουλοι καὶ Θεωροὶ πρὸς τελετὴν τῶν Ἐλευθερίων. Κατὰ πᾶν δὲ πέμπτον ἔτος νὰ διεξάγωνται καὶ ἀγῶνες κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην. Ἀγῶν Ἐλευθερίας -ἐν οἷς οἱ νικηταὶ ἐβραβεύοντο διὰ στεφάνου- Ἀγῶν στεφανίτης.

Ἡ ἑορτὴ αὕτη ἐτελεῖτο ὡς ἱστορεῖ ὁ πολὺς Πλούταρχος οὕτω. «Τοῦ Μαιμακτηριῶνος μηνὸς -Νοεμβρίου, Δεκεμβρίου- ὅς ἐστι παρὰ Βοιωτοῖς Ἀλαλκομένιος, τῇ ἕκτη ἐπὶ δέκα πέμπουσι πομπήν, ἧς προηγείται μὲν ἅμ' ἡμέρα σαλπικτῆς ἐγκελευόμενος τὸ πολεμικόν, ἔπονται δ' ἅμαξαι μυρρίνης μεσταὶ καὶ στεφανωμάτων καὶ μέλας ταῦρος καὶ χοὰς οἴνου καὶ γάλακτος ἐν ἀμφορεῦσιν ἐλαίου τε καὶ μύρου κρωσσοὺς νεανίσκοι κομίζοντες ἐλευθεροί: δούλω γὰρ οὐδενὸς ἔξεστι τῶν περὶ τὴν διακονίαν ἐκείνην προσάψασθαι διὰ τὸ τοὺς ἄνδρας ἀποθανεῖν ὑπὲρ ἐλευθερίας: ἐπὶ πᾶσι δὲ τῶν Πλαταιέων ὁ ἄρχων, ᾧ τὸν ἄλλον χρόνον οὐτε σιδήρου θιγεῖν ἔξεστιν οὐθ' ἐτέραν ἐσθῆτα πλὴν λευκῆς ἀναλαβεῖν, τότε χιτῶνα φοινικῶν ἐνδεδυκὼς ἀράμενός τε ὑδρίαν ἀπὸ τοῦ γραμματοφυλακίου ξιφῆρης ἐπὶ τοὺς τάφους προάγει διὰ μέσης τῆς πόλεως. εἶτα λαβὼν ὕδωρ ἀπὸ τῆς κρήνης αὐτὸς ἀπολούει τε τὰς στήλας καὶ μύρω χρίει, καὶ τὸν ταῦρον εἰς τὴν πυρὰν σφάξας καὶ κατευξάμενος Διὶ καὶ Ἐρμῇ χθονίῳ παρακαλεῖ τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας τοὺς ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀποθανόντας ἐπὶ τὸ δεῖπνον καὶ τὴν αἰμοκουρίαν. ἔπειτα κρατῆρα κεράσας οἴνου καὶ χεάμενος ἐπιλέγει: 'προπίνω τοῖς ἀνδράσι τοῖς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων ἀποθανοῦσι.' ταῦτα μὲν οὖν ἔτι καὶ νῦν διαφυλάττουσιν οἱ Πλαταιεῖς.»

Ἄρα καὶ τὸ Μεσολόγγιον, κατὰ τὸ πάτριον ἔθνος, ἔθνικῶν ὑπηρεσιῶν ἕνεκα δικαιούται, πρέπει καὶ ἀρμόζει νὰ ἀναγνωρισθῆ καὶ ἀνακηρυχθῆ ἡ Πλάταιο τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, διότι ἐν αὐτῷ καὶ δι' αὐτοῦ ἀνεκτῆθη ἡ ἐλευθερία τῆς, ἐν ᾧ νὰ ἑορτάζῃ ἐφεξῆς τὰ ἐλευθερία αὐτῆς κατὰ τὴν ἐπέτειον τῆς ἐξόδου τῶν Μεσολογγιομάχων, ἡ ἀνατάβλητος Ἑλληνικὴ φυλὴ, ἥτις ἐπὶ πολλὰς χιλιετηρίδας, παρὰ τὰ μεσολαβήσαντα ἐκάστοτε ἀτυχήματά τῆς πορεύεται ἀνεμποδίστως καὶ ἀσφαλῶς τὴν εὐρείαν καὶ πάμφυτον λεωφόρον τοῦ μεγάλου αὐτῆς προορισμοῦ, ὃν ἔταξεν αὐτῇ ὁ ὕψιστος τοῦ ὅποιου τὴν ἀληθῆ πίστιν καὶ λατρείαν διέδωκεν ἀνὰ τὴν Οἰκουμένην ἅπασαν ἢ θεοπρεπῆς καὶ ἀκατάλυτος Ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἐστερέωσεν ἀδιασείστως ὁ

ἀνέσπερος καὶ ἀπαράμιλλος Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, Ὡς ἀνταξία δὲ καὶ ἐπίκαιρος στιγμή εἶναι αἱ ἑορταὶ τῆς ἑκατονταετηρίδος τῶν ὁποίων μεγαλοπρεπῆς ἔναρξις θὰ εἶναι ὑπὸ τῆς ἢ Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως Ἐθνικὴ χειρονομία τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ Μεσολογγίου ὡς πόλεως ἱερᾶς καὶ ἀσύλου μεθ' ὅλων τῶν εὐνοήτων συνεπειῶν τῆς Ἑλληνοπρεποῦς πράξεως.

Πρὸς τοῦτο δέον νὰ ἐκτελεσθῶσι τὰ ἐξῆς ἔργα. Κατεδάφισις τοῦ ὑπάρχοντος τείχους, ὅπερ ἀνηγέρθη μετὰ τὴν ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν, ἀντὶ τοῦ κεντρικοῦ Τμήματος τοῦ φρουρίου τῆς Πολιορκίας, τὸ ὁποῖον ὀλόκληρον νὰ ἀνακατασκευασθῇ μετὰ τῶν περιωνύμων προμαχῶνων αὐτοῦ, ἀκριβῶς ὡς τὸ ἐγκατέλιπον οἱ Μεσολογγιομάχοι, κατὰ τὸ αὐθεντικὸν διασωθὲν σχέδιον αὐτοῦ, τὸ καταρτισθὲν ὑπὸ τοῦ Κοκκίνη, ἐπενδύμενον δι' ὑδραυλικῆς γῆς.

Μετάθεσις ἐπαρκῆς βορειότερον τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς, τοῦ σταθμοῦ, τῶν ἐργοστασίων καὶ τῶν ἀποθηκῶν αὐτῆς.

Εὐρυνσις τοῦ ὑπάρχοντος ἄλσους τοῦ Ἡρώου ἀνατολικῶς πέραν τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ, δυτικῶς πέραν τοῦ καμπτομένου τμήματος τῆς περιμετρικῆς ὁδοῦ καὶ μεσημβρινῶς μέχρι τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης πρὸς τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν, κατεδαφιζομένων τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου, τοῦ Παλαιοῦ Στρατῶνος, τῆς στρατιωτικῆς ἀποθήκης, τῶν ποινικῶν φυλακῶν καὶ τῶν λοιπῶν οἰκίσκων.

Κατὰ μῆκος τῆς Νοτίας πλευρᾶς τοῦ Ἡρώου νὰ κατασκευασθῇ Λεωφόρος πλάτους εἴκοσι μέτρων, ἀνὰ πέντε δι' ἕκαστον πεζοδρόμιον καὶ δέκα διὰ τὸ κατάστρομα αὐτῆς.

Ἄπας ὁ χώρος οὗτος ἀπαρτίζων τὸ νέον Ἡρώον, νὰ περιφραχθῇ διὰ σιδηροῦ κιγκλιδώματος, ἐπὶ τῆς περιμέτρου δ' αὐτοῦ ἐσωτερικῶς νὰ φυτευθῶσι κυπάρισσοι συμβολικὸν δένδρον τοῦ τόπου τῆς αἰωνίας ἀναπαύσεως ἐν τῷ ὁποίῳ καταλήγῃσι πεπρωμένως, ἰσοτίμως καὶ ἀδιακρίτως, ἅπασαι αἱ δόξαι καὶ τιμαί, ἅπασαι αἱ φιλίαι καὶ αἱ ἐχθρότητες ἅπας ὁ πλοῦτος καὶ ἡ πενία καὶ ἅπασα ἡ εὐτυχία καὶ ἡ δυστυχία καὶ μόνων ἡ ὑστεροφημία αἴδιος παραμένει καὶ ζῆ.

Ἐπὶ τῆς Λεωφόρου δὲ νὰ φυτευθῇ διπλῆ δενδροστοιχία ἐκ δάφνης ἐρυθρᾶς καὶ λευκῆς περιζητήτου καὶ παμφιλτάτου συμβόλου τῆς νίκης καὶ τῆς ἀρετῆς, ἔξαιρέτως εὐδοκιμούσης κατ' ἀξιοθαύμαστον σύμπτωσιν ἐν Μεσολογγίῳ καὶ εἰς ὕψος δένδρου ἐξικνουμένης.

Κατασκευή, πλὴν τοῦ ὑπάρχοντος τύμβου τῶν πεσόντων κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 παραλλήλως καὶ ἀντιμετώπως καὶ τῶν τύμβων τῶν πολέμων τῶν ἐτῶν 1897, 1912 1913, 1917 καὶ 1920 ἀπάντων κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ τύμβου τῆς χαιρωνίας. Ἐπὶ τοῦ διαχωρίζοντος δὲ τοὺς δύο πρώτους τύμβους διαστήματος νὰ στηθῶσι μαρμάρινοι πίνακες δύο, ἐπὶ τοῦ ἐνὸς νὰ ἀναγραφῶσι χρυσοῖς γράμμασι τὰ ὀνόματα τῶν κατὰ Ἐθρὰν καὶ Θάλασσαν πρωταθλητῶν τῆς Μεγάλης Ἐπαναστάσεως, ὡς καὶ τῶν προγενεστέρων ἀπασῶν τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν μεταγενεστέρων πολέμων μέχρι τοῦ νῦν, ἐπὶ τοῦ ἐτέρου δὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἰδρυτῶν τοῦ Ἡρώου.

Ἐπὶ τῆς τομῆς τῶν διαγωνίων τοῦ τετραπλεύρου τῶν τύμβων νὰ στηθῇ περίοπτον τὸ ἄγαλμα τῆς ἐλευθερίας μαρμάρινον κατὰ τὸ πρότυπον τῆς νίκης τοῦ Παιωνίου, ἐπὶ σφαίρας μαρμαρίνης στηριζομένης ἐπὶ μαρμαρίνης τετραγώνου βάσεως, ἐπὶ τῆς προσθίας πλευρᾶς τῆς ὁποίας νὰ ἀναγραφῇ χρυσοῖς γράμμασι ὁ Ἐθνικὸς Ὕμνος.

Ἄπαν δὲ τὸ σύστημα τοῦτο νὰ ἀναπαύεται ἐπὶ βασιτετραγώνου μαρμαρίνου πρίσματος διαστάσεων ἀναλόγων, ἐπὶ τῶν πλευρῶν τοῦ ὁποίου νὰ ἐγγλυφῶσιν ἔφιπποι οἱ ἀνδριάντες τοῦ Ἀγαμέμνονος, τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Ὁθωνος τῶν εὐκλεῶν τούτων Ἀρχηγῶν τῶν τεσσάρων ἐνδόξων ἱστορικῶν ἐποχῶν τῆς σταδιοδρομίας τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς.

Κάτωθεν δὲ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἐλευθερίας κατὰ τι Ἑλληνικὸν ἔθιμον νὰ τεθῆ ὁ τάφος τοῦ ἀγνώστου στρατιώτου, ὅστις ἀκριβῶς ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν κλίνην τῶν ἀφανῶν, ὡς ὁ Θουκυδίδης προοιμιαζόμενος εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον τοῦ Περικλέους εἰς τοὺς πεσόντας κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου γράφει. «ἐπειδὴν δὲ ἡ ἐκφορὰ ἦ, λάρνακας κυπαρισσίνας ἄγουσιν ἅμαξαι, φυλῆς ἐκάστης μίαν· ἔνεστι δὲ τὰ ὅστ᾽ ἦς ἕκαστος ἦν φυλῆς. μία δὲ κλίνη κενὴ φέρεται ἐστρωμένη τῶν ἀφανῶν, οἳ ἂν μὴ εὐρεθῶσιν ἐς ἀναίρεσιν».

Τοιοῦτος τόπος, τοιοῦτον περιβάλλον, τοιούτων καὶ τοσοῦτων μεγαλοουργιῶν καὶ Ἑλληνοπρεπῶν ἀναμνήσεων μεστῶν ἀνήκει καὶ ἀρμόζει εἰς τὸν τάφον τοῦ Ἑλληνος ἀγνώστου στρατιώτου.

Κατὰ μῆκος τῶν πλευρῶν τοῦ τετραπλεύρου τῶν Τύμβων, ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῶν ὁδῶν τοῦ Ἡρώου καὶ ἐν ταῖς πρῶταις αὐτῶν νὰ στηθῶσιν αἱ προτομαὶ ἀπάντων τῶν Ἑλλήνων, τῶν διαπρεφάντων, ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῇ πολιτικῇ τῷ Στρατῷ τῷ Ναυτικῷ τῇ Ἐπιστήμῃ καὶ τῇ Τέχνῃ, ἀπὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος Ἀρχηγοῦ τῆς εἰς Τροίαν ἐκστρατείας μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἵνα οὕτω καταστῆ τὸ Ἡρώον συγχρόνως καὶ πανελλήνιον Πολυάνδριον. Δυτικῶς δὲ τοῦ τετραπλεύρου τῶν τύμβων ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ Ναοῦ τοῦ ὑπάρξαντος κατὰ τὴν πολιορκίαν νὰ ἀνεγερθῆ Ναὸς μικρόγραφον ἀντίτυπον τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀγ. Σοφίας. Ἀνατολικῶς δὲ αὐτοῦ νὰ ἀνεγερθῆ Μέγαρον διώροφον εἰς οὗ τὸν μὲν πρῶτον ὄροφον νὰ ἐγκατασταθῆ ἡ τιμητικὴ φρουρὰ τοῦ Ἡρώου εἰς δὲ τὸν δεύτερον τὸ Μουσεῖον τοῦ ἀγῶνος.

Τὴν ἐπίσημον εἴσοδον τοῦ Ἡρώου νὰ ἀποτελέσῃ Δίπυλον μαρμαρίνον ἀναλόγως εὐρύ, ἐπὶ τοῦ γείσου τοῦ ὁποίου νὰ γλυφῆ μετὰ καλλιτεχνικὸν διαγωνισμόν ἢ συμβολικὴ παράστασις τῆς ἐξελίξεως τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ μέχρι σήμερον, καὶ πρὸ αὐτοῦ νὰ κατασκευασθῆ Πλατεῖα προφυλαίᾳ κατεδαφιζομένων τῶν ὑπαρχόντων οἰκίσκων.

Αἱ τρεῖς ὁδοὶ τῆς πόλεως αἱ ἄγουσαι αἱ μὲν δύο διὰ τῆς Πύλης τοῦ φρουρίου εἰς Εὐηνοχώριον καὶ τὰ Μεσόγεια, ἡ δὲ τρίτη εἰς Αἰτωλικὸν νὰ καταλήγῃ εἰς τὴν Λεωφόρον τοῦ Ἡρώου ἣτις κάμπτουσα Δυτικῶς τοῦτο καὶ στρεφομένη καμπύλως πρὸς Ἀνατολὰς νὰ συναντᾷ τὴν εἰς Αἰτωλικὸν ἄγουσαν Λεωφόρον Πλευρώνος, κάμπτουσα δὲ Ἀνατολικῶς τὸ Ἡρώον καὶ στρεφομένη καμπύλως πρὸς Δυσμὰς νὰ συναντᾷ τὴν εἰς Εὐηνοχώριον ἄγουσα Λεωφόρον Καλυδῶνος. Ἀμφότεροι δὲ αἱ Λεωφόροι αὗται ἐπονομαζόμεναι ἐκ τῶν παρακειμένων σημαντικῶν λειψάνων τῶν δύο μεγάλων καὶ ὀνομαστῶν τῆς Αἰτωλίας πόλεων νὰ ἐνοῦνται διὰ τμήματος εὐρέος ἱκανῶς μακρὰν τῆς τάφρου τοῦ φρουρίου. Νὰ φυτευθῶσι δὲ διπλαῖ δενδροστοιχίαν φοινικῶν ἐξόχως εὐδοκιμούντων, διήκουσαι ἀπὸ τοῦ Αἰτωλικοῦ διὰ τῶν δύο Λεωφόρων μέχρις Εὐηνοχωρίου.

Νὰ ἀγορασθῆ ἡ οἰκία Τζίνη, ἱστορικὸν Μέγαρον τῆς πόλεως οὔσαι ὡς ὑπάρξασα ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὸ Διοικητήριον, καὶ ἐν ἣ διεδραματίσθη ἡ τελευταία πράξις τοῦ Δράματος τῆς ἐξόδου τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα. Νὰ ἐπισκευασθῆ νὰ ἀνακαινισθῆ καὶ

πλουσίως νὰ ἐπιπλωθῆ. Καὶ εἰς μὲν τὸν πρῶτον ὄροφον αὐτῆς νὰ ἐγκατασταθῆ τὸ Δημαρχεῖον, τοῦ δὲ δευτέρου ἢ μὲν κεντρικὴ Αἴθουσα νὰ ὀρισθῆ διὰ τὰς ἐπισήμους ὑποδοχάς, δημοσίας καὶ δημοτικὰς τελετὰς καὶ διαλέξεις, τὰ δὲ ἀμφοτέρωθεν αὐτῆς δωμάτια ὡς καὶ τὰ τοῦ τρίτου ὀρόφου πλουσίως ἐπιπλωμένα νὰ ἀποτελέσωσι τὸν Ξενῶνα ἔνθα θὰ καταλύωσιν οἱ ἐπίσημοι, οἱ ἀφικνούμενοι εἰς τὴν πόλιν διὰ τὰς ἐορτάς. Ὁ δὲ περίξ εὐρὺς χώρος δενδροφυτευόμενος καὶ ρυμοτούμενος καταλλήλως νὰ μεταβληθῆ εἰς Δημοτικὸν ἄλσος.

Νὰ ἀνακαινισθῆ ἡ ἱστορικὴ Μονὴ τοῦ Ἀγ. Συμεῶνος ἣτις εἶχεν ὀρισθῆ ὡς τόπος συγκεντρώσεως τῶν φαλάγγων τῆς ἐξόδου. Νὰ ἐξωραϊσθῆ δὲ καὶ νὰ δεντροφυτευθῆ ὁ περὶ αὐτὴν χώρος ὡς καὶ αἱ ἱστορικαὶ Νησίδες Κλεισόβα, Βασιλάδιον, Προκοπάνιστος, Κόμμα, Μαρμαροῦ καὶ λοιπαί.

Ἄνὰ Ὀλυμπιάδα δὲ νὰ τελοῦνται τὰ μεγάλα Ἐλευθέρια τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς πανελληνίως, καθ' ἃ νὰ προσέρχωνται οἱ Ἕλληνες, τῶν Ἀρχόντων καὶ τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν Τιτλοῦχων καὶ Ἀξιωματοῦχων πρωτοπορούντων ὡς καὶ λαμπραὶ θεωρίαι ἀποστελλόμεναι ἐκ τῶν διαφόρων πόλεων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἑλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ ἐξωτερικοῦ -εἰς εὐλαβὲς καὶ εὐγνωμον προσκύνημα καὶ ἐθνικὸν ἀναβάπτισμα.

Ἡ πομπικὴ δὲ πορεία ἀπὸ τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ πρὸς τὸ Ἁρωῶν διὰ μέσου τῆς πόλεως βαίνουσα νὰ σχηματίζεται ὅσω τὸ δυνατόν προσομοιάζουσα πρὸς τὴν περιγραφομένην ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου κατὰ τὰ ἐλευθέρια τῶν Πλαταιῶν, τροποποιουμένη ὅμως συμφώνως πρὸς τὰς ἐνεστώσας συνθήκας καὶ συνηθείας καὶ τὴν χριστιανικὴν πίστην. Ὁ δ' Ἀνώτατος Ἄρχων νὰ ἀπαγγέλλῃ τὸν Ἐπιτάφιον. Καὶ οὗτος δὲ νὰ ἄγωνται τὰ μικρὰ Ἐλευθέρια. Τὴν ἐορτὴν τῶν ἐλευθερίων νὰ συνεχίξῃ ἡ πανηγυρίς ἐν τῇ ἱστορικῇ Μονῇ τοῦ Ἀγ. Συμεῶνος εἰς τὴν ὅποιαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας μεταβαίνοντες οἱ Μεσολογγῖται πανηγυρίζουσαν, ἡσκοῦντο ὑπὸ τὸ πρόσχημα ἀθώας παιδιᾶς καὶ ἀτομικῆς τέρψεως τῶν πανηγυριστῶν εἰς τὴν σκοποβολήν, ἐξ ἧς, προέκυψαν οἱ ἀπαράμιλλοι καὶ ἀθάνατοι σκοπευταὶ τῆς Κλεισόβης, τοῦ Μεγάλου προμαχῶνος, τοῦ τρομεροῦ καὶ τῶν λοιπῶν περιωνύμων τοῦ Μεσολογγίου προμαχῶνων.

Ἐν τῇ πανηγύρει ταύτῃ, καὶ μετὰ τὴν ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν συνεχισθείσῃ, ἀλλὰ κατὰ τοὺς τελευταίους τούτους χρόνους παραμεληθείσῃ, νὰ μεταβαίνωσιν οἱ πανηγυρισταὶ τῶν Ἐλευθερίων, ὡς καὶ πολλοὶ ὅμιλοι ἐξοπλισμένων φουστανελοφόρων, τοὺς ἐξεληθόντας Μεσολογγιομάχους ἀπεικονίζοντες ὡς καὶ μέχρι τοῦδε πενιχρῶς ὅμως γίνεται. Νὰ τελεῖται δὲ ὡς καὶ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως καὶ μετὰ τὴν ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν ἐτελοῦντο ἀγῶνες σκοποβολῆς, λιθοβολίας, δρόμου καὶ ἵπποδρομίας ἐν παιδίῳ καταρτιζομένῳ ἐν τῷ ἀναπεπταμένῳ πρὸς Α τῆς πόλεως ἀλιπέδῳ, ὡς μέχρι πρό τινων ἐτῶν ἐγένετο καὶ οἱ ἀριστεύοντες ἐπαξίως καὶ τιμητικῶς νὰ βραβεύωνται.

Νὰ ἀνασυσταθῆ ἡ πανηγυρίς τῆς ἱστορικωτάτης Μονῆς τῆς Ἀγ. Τριάδος ἐν Κλεισόβῃ ἣτις ἤγετο ὡς συνέχεια τῆς τοῦ Ἀγ. Συμεῶνος, εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀποκρούσεως τῶν ἐπιθέσεων κατὰ τῆς Κλεισόβης καὶ τῆς ἐπαισχύντου ἥττης καὶ φυγῆς τῶν ἀλαζόνων Τούρκων Στραταρχῶν Κιουταχῆ καὶ Ἰμπραῖμ καὶ καθ' ἣν νὰ τελοῦνται ναυτικοὶ ἀγῶνες διὰ πλοιαρίων, ὡς μέχρι πρό τινων ἐτῶν ἐγένετο, μεῦ' οὓς νὰ ἄγεται μεγαλοπρεπῆς ἰδιότυπος ἐνετικὴ ἐορτὴ, ἐν τῇ ποιητικωτάτῃ, πανυμνήτῳ καὶ ἰδιομόρφῳ Λιμνοθαλάσσει καὶ ἣτις νὰ σημαίνῃ τὸ πέρας τῶν ἐορτῶν τῶν ἐλευθερίων, μεθ' ὃ οἱ ἐπίσημοι οἱ Θεωροὶ καὶ οἱ λοιποὶ ἐορταστοὶ νὰ ἀπέρχωνται εἰς τὰ ἴδια.

Ἡ φρουρά τοῦ Ἡρώου.

Ἐκαστος τῶν ἐν ἐνεργείᾳ στρατηγῶν τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς ἐν τῷ στρατῷ ὑπηρεσίας του, τιμῆς ἕνεκα καὶ ἀνταξίου τῆς ἐκ τῶν ὄπλων ἐξόδου αὐτοῦ, νὰ διορίζεται φρούραρχος τοῦ Ἡρώου, οὔτινος ἢ τιμητικῆ φρουρὰ ἐξ ἑνὸς λόχου δυνάμει 80 ἀνδρῶν διηρημένου εἰς ἐνωματίας ἰσαριθμούς πρὸς τὰς μεταβολὰς τῆς Ἑλληνικῆς στολῆς, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀγαμέμνονος μέχρι τοῦ νῦν, ἐκάστου τμήματος φέροντος μίαν τῶν μεταβολῶν αὐτῆς ἐν ὑπηρεσίᾳ εἰς τὰς κατὰ τῆς ἡμέρας τῶν ἐλευθερίων καὶ τῶν ἐπισήμων τοῦ ἔτους ἑορτῶν.

Ὡς γνωστὸν οἱ ἔνδοξοι πρόγονοι ἡπῶν, ὡς ἓνα τῶν κυριωδεστέρων σκοπὸν τῆς τελέσεως τῶν Πανελληνίων ἀγώνων, τῆς συγκροτήσεως τῶν πανηγύρεων καὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν ἐλευθερίων, ἔθεντο τὴν συνάντησιν, τὴν συμφιλίωσιν καὶ τὴν ὁμόνοιαν τῶν Ἑλλήνων, ἀνάγκη ἦτις τανῦν εἰ περποτὲ καὶ ἄλλοτε καθίστησιν, ἐπείγουσαν, ἐπιτακτικὴν καὶ ἀναπόφευκτον τὴν ἴδρυσιν ἐν Μεσολογγίῳ τῶν ἐλευθερίων.

Καθόσον ὡς μαρτυρεῖ ἀδιαφύεστος ἡ Ἑλληνικὴ ἱστορία, οἱ Ἕλληνες ὁσάκις ὠμονόησαν, ἀπετέλεσαν βρόχον ἀρραγῆ, ἐφ' οὗ ἐθραύσθησαν τὰ κύματα πάσης ἕξωθεν ἐπιβουλῆς, ὁσάκις δὲ ἐδιδάχθησαν ἐγένοντο εὐκόλος λεία καὶ εὐπεπτος βορὰ πάντων τῶν ἕξωθεν ἐπιδρομῶν.

Ὅτω, ὁμονόησαντες κατὰ τὴν Περσικὴν ἐπιδρομὴν, ἔγραψαν τὴν ἐποποιίαν τῶν Μηδικῶν πολέμων. Διχασθέντες μετ' αὐτοῦς κατέληξαν εἰς τὸν Ἑλλαδοφθόρον Πελοποννησιακὸν πόλεμον.

Ὅμονόησαντες ὑπὸ τὸν δαιμόνιον Ἕλληνα στρατηλάτην τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον, ἔγραψαν τὴν ἐποποιίαν τῶν Ἀλεξανδρινῶν πολέμων κατακτήσαντες καὶ ἐκπολιτίσαντες σχεδὸν ἅπαντα τὸν τότε γνωστὸν Κόσμον. Διχασθέντες δὲ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, ἐπὶ τῶν ἐπιγόνων ὑπέκυψαν εἰς τὸν ζυγὸν τῶν Ρωμαίων.

Ὅμονόησαντες ὑπ' αὐτοῦς μετεμόρφωσαν τὸ Ἀνατολικὸν Ρωμαϊκὸν Κράτος εἰς τὴν κραταιὰν καὶ ἔνδοξον Ἑλληνικὴν τοῦ Βυζαντίου Αὐτοκρατορίαν. Διχασθέντες δὲ καὶ εἰς ἐσωτερικὰς ἔριδας περιπεσόντες ὑπέκυψαν εἰς τὸν ζυγὸν τῶν Τούρκων.

Ὅμονόησαντες ὑπ' αὐτοῦς καὶ ἐξεγερθέντες κατ' αὐτῶν ἐν ἀναλογία μυδὸς πρὸς λέοντα ἔγραψαν τὴν ἐποποιίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, δόντες πρῶτοι τὸ σημεῖον τῆς καταρρεύσεως τῆς κραταιᾶς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Ὅμονόησαντες ἔγραψαν ὑπὸ τὸν δαφνοστεφῆ Κωνσταντῖνον τὸν 12ον τὴν ἐποποιίαν τῶν Βαλκανικῶν πολέμων. Διχασθέντες μετ' αὐτοῦς ὑπέστησαν τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν.

Ἀναντιρρήτως δὲ διὰ τῶν ἐν Μεσολογγίῳ τελετῶν, ἀδελφωμένη, ἀνατρεφομένη, διδασκομένη καὶ φρονιματιζομένη ἡ Ἑλληνικὴ Φυλὴ, τάχιστα θὰ ἐπουλώσῃ καὶ τὰς τελευταίας αὐτῆς πληγὰς τὰς κατενεχθείσας τῇ ξενικῇ καὶ παρασπόδῳ βοήθειᾳ καὶ τῇ Ἑλλαδοφθόρῳ ἐσωτερικῇ διαιρέσει, καὶ θὰ ἀνακύψῃ. Καθ' ὅσον καὶ ἡ ἱστορία καὶ ἡ πραγματικότης βεβαιούσι ἀθροιστικῶς, ὅσα ἔθνη ὑπεδούλωσαν τὴν Ἑλληνικὴν φυλὴν, Πέρσαι, Ρωμαῖοι, Ἐνετοὶ καὶ Τούρκοι, ὧν ἡ τελευταία ἀναλαμπὴ προσομοιάζει πρὸς τὴν τοῦ ὀριστικῶς σβεννυμένου λύχνου, ἐξηφανίσθησαν μετὰ τῆς γλῶσσης αὐτῶν ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς, καὶ μόνη ἡ ἔνδοξος καὶ Ἀθάνατος Ἑλλὰς πίπτουσα ἀνεγείρεται πάλιν μετὰ τῆς γλῶσσης αὐτῆς ἰσχυροτέρα καὶ ἀνεμποδίστως καὶ πεπρωμένως πρὸς τὰ πρόσω πορεύεται.

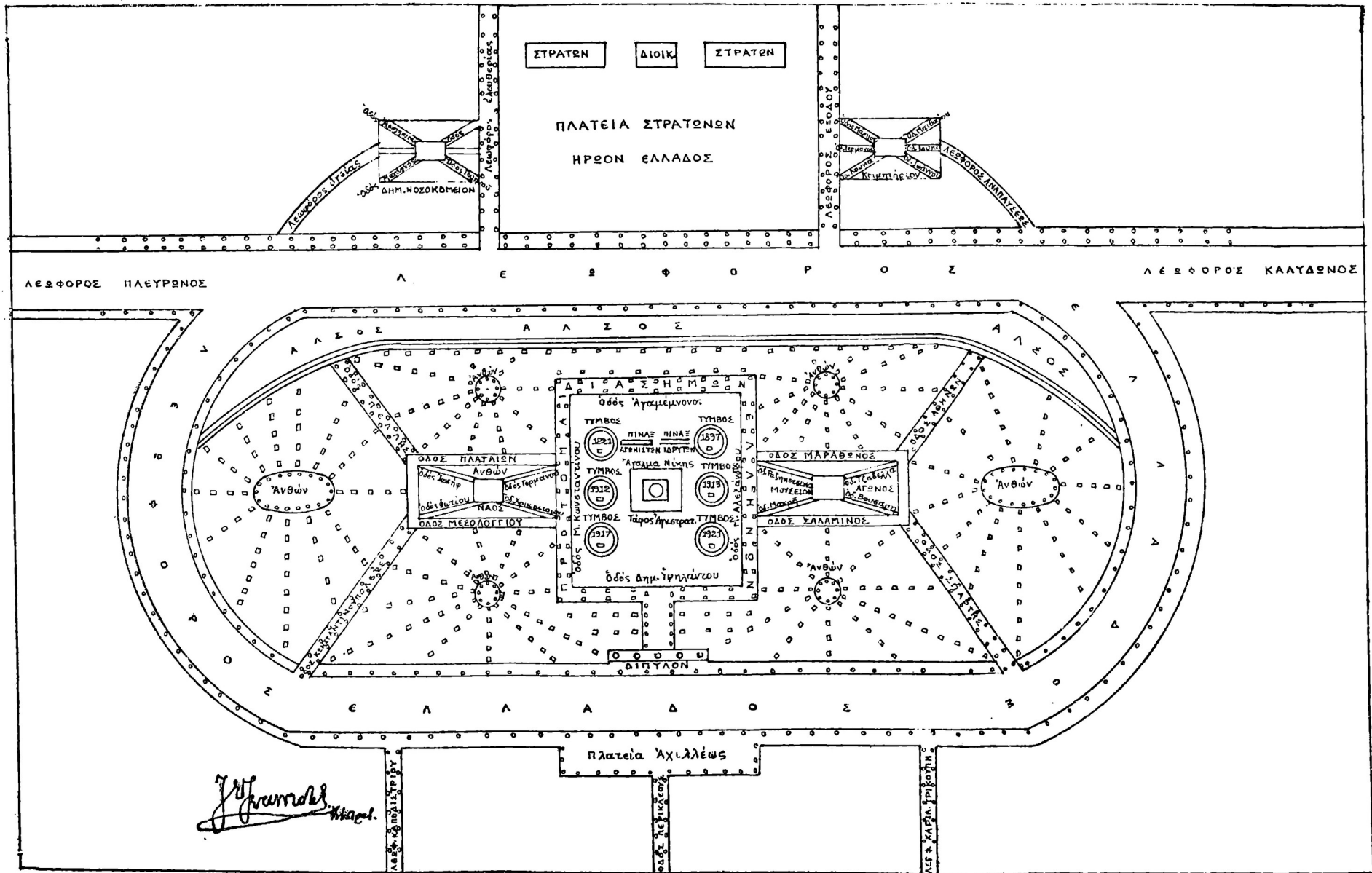
Τὸ ἀφευδὲς καὶ ἀναμφισβήτητον γεγονὸς τοῦτο ἔχων ὑπ' ὄψει, ὁ ὑπέροχος Πολιτικὸς Ἄνθρωπος τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος ὁ Μέγας Μεσολογγίτης ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, πεπυθότως καὶ θαρρύντως ἐβροντοφώνησε, πλήρης ἐνθουσιασμοῦ καὶ πατριωτικῆς ἐξάρσεως, ἀπὸ τοῦ ὑψηλοῦ καὶ σεπτοῦ βήματος τοῦ Ἐθνικοῦ Συνεδρίου, τὴν ἀδιάφυστον καὶ ἀμάραντον ἀλήθειαν «Ἑλλὰς προώριστα νὰ ζήσῃ καὶ θὰ ζήσῃ».

Τελευτῶν φορῶ ἀδιστακτικῶς ὅτι, τὸ ἀληθῶς μέγιστον χρηματικὸν ποσὸν τὸ ἀπαιτούμενον διὰ τὸ ἀληθῶς καὶ ἄξιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ πραγματικῶς ἐθνικὸν ἔργον τοῦτο, ἐξευρεθήσεται ἀσφαλῶς καὶ εὐχερῶς διὰ Πανελληνίων ἐράνων καὶ δωρεῶν, τῶν δωρητῶν ἀπὸ ὠρισμένου ποσοῦ καὶ πέραν ἀνακηρυσσομένων ἰδρυτῶν τοῦ Ἡρώου -ῶν ὁ πρῶτος εὐνοήτως καὶ πρεπόντως ἔσται τὸ ἐπίσημον Κράτος- καὶ τῶν ὁποίων τὰ σεπτὰ ὀνόματα θὰ ἀναγραφῶσι χρυσοῖς γράμμασι ἐπὶ τοῦ Μαρμαρινοῦ Πίνακος τοῦ στηθησομένου παραπλεύρως καὶ ἰσοτίμως παρὰ τὸν πίνακα τῶν ἀνδραγαθησάντων, διότι οἱ ἀνδραγαθήσαντες ὡς καὶ οἱ τὴν ἀνδραγαθίαν ἀποθανατίζοντες, ἴσου καὶ ὁμοίου τυγχάνουσι σεβασμοῦ, ἀθανασίας, ὑστεροφημίας καὶ τιμῆς.

Ἡ δὲ Κυβέρνησις ἢ ὁποία θὰ υἱοθετήσῃ καὶ θὰ πραγματοποιήσῃ τὸ Μέγα καὶ Ἑλληνικὸν τοῦτο ἔργον, ἧς τὰ ὀνόματα πρεπόντως καὶ ἐπαξίως θὰ ἀναγραφῶσιν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἀναμνηστικοῦ τῶν Μεγάλων καὶ Ἀθανάτων ἰδρυτῶν Πίνακος, θὰ ἐκτελέσῃ ἀληθῶς πρᾶξιν ἀξίαν τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ προσορισμοῦ αὐτῆς, τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ἐνδόξου ἱστορίας καὶ τῶν παραδόσεων αὐτοῦ. Ταῦτα δὲ τὰ ὀνόματα καὶ ἡ ἀγαθὴ ὑστεροφημία θὰ παραμένωσιν αἰῶνα καὶ ἀειθαλῆ καὶ θὰ πρόκεινται ὡς ἀξιεπαινον καὶ ἀξιομίμητον παράδειγμα εἰς τὰς μελλούσας γενεάς.

ΤΕΛΟΣ

Τὸ βιβλίον διαμορφώθηκε σὲ ψηφιακὴ μορφή ἀπὸ ἀντίτυπο γιὰ τίς ἀνάγκες τῆς ἱστοσελίδας www.pentalofo.gr

Handwritten signature:
 J. H. ...
 1912